

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**З.М.БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

Мамадалиев Иброхимжон

**Маънавий маданият ривожда хурфикрлиликнинг тутган ўрни
Ихтисослик: 5А 141502-«Миллий ғоянинг фалсафий масалалари».**

МАГИСТРЛИК ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН

ДИССЕРТАЦИЯ

**Иш кўриб чиқилди
ва ҳимояга қўйилди**

**Илмий раҳбар
доц Ў.Қ.Убайдуллаев**

**«Миллий ғояси. Маънавият
асослари ва ҳуқуқ таълими»
кафедраси мудири**

ю.ф.н.Р.Имомов

АНДИЖОН - 2012

МУНДАРИЖА

Кириш.....3-6

**I.БОБ. ИНСОНИЯТ МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТИ ВА УНДА
ХУРФИКРЛИЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШ ДАВРЛАРИ.....7-40**

1.1 Мифологик дунёқараш ва Зардуштийлик диний эътиқодлари ҳукмрон бўлган даврдаги хурфикрлилик.....7-11

1.2 Ислом дини ва илоҳиёти давридаги хурфикрлилик.....12-22

1.3 Совет мустамлакаси давридаги хурфикрлилик23-40

**II.БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛ ТАРАҚҚИЁТ ДАВРИГА КИРГАНДАН
КЕЙИН ШАКЛЛАНАЁТГАН
ХУРФИКРЛИЛИК.....41-63**

2.1 Ўзгараётган замон ва миллий ғоя.....41-49

2.2 Ижтимоий муроса маданияти.....49-57

2.3 Толерантлик ва ижтимоий ҳамкорлик.....58-63

ХУЛОСА.....64-67

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....68-69

Мавзунинг долзарблиги. *Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ жамият ижтимоий ҳаётини тубдан қайта ислоҳ қилиш давлатимиз олдида турган асосий вазифалардан бири сифатида белгиланди. Ислоҳотларни янада чуқурлаштириш мақсадида “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” тамойили ишлаб чиқилди. Бу дастур стратегик аҳамиятга эга бўлиб, унда Ўзбекистонда барча ижтимоий соҳаларни қайта қуриш, эркинлаштириш асосий масала қилиб қўйилди. Бу борадаги бош вазифани давлатимиз бошлиғи ўзининг маърузасида қўйидагича белгилаган эди: “Биз шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз. Адолат ва ҳақиқатга интилиш эса халқимиз табиатининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ўтмишда олий адолат зояси мансабдор шахсларга қўйиладиган талаб ва баҳонинг асоси бўлган. У давлатчилик негизларини белгилаш, исломий қоидалар ва шариат мезонларининг пойдеворини ташкил этган. Биз тарихимиздаги ана шу жиҳатларини ҳисобга олмасак, қудратли, эркин, демократик давлат қура олмаймиз.”*

Бу ўзига хосликларни ўрганиш, илмий таҳлил этиш зоят катта аҳамиятга эга. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, биз ўз магистрлик диссертациямизда ушбу мавзу бўйича тадқиқотларимизни бугунги кун талаблари даражасида илмий жиҳатдан таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Масаланинг долзарблиги ва ўта муҳимлиги айнан шу жиҳатлари билан асосланади.

Диссертациянинг мақсад ва вазифалари. Маданият, унинг турлари ва шаклларига бағишланган назариялар ҳамда ёндашувлар асосида маънавий маданиятнинг жамият таракқиётидаги роли ва аҳамиятини ўрганиш, фуқаролик жамиятини шакллантиришда маданий соҳани эркинлаштириш муаммоларини назарий жиҳатдан ёритиш, маънавий маданият ҳамда бу соҳани ривожда хурфикрлиликнинг ўрни уларнинг фалсафий томонларини тадқиқ этиш мазкур диссертация ишининг асосий мақсадини ташкил этади.

Диссертациянинг объекти. Инсоният тарихи ва бугунги кунда маънавий маданиятнинг шаклланиши, ўрни ва аҳамиятини аниқлаш, маънавий маданият ривожда хурфикрлиликнинг роли масаласини ўрганиш ва тадқиқ этишдан иборат.

Диссертациянинг предметини қайд этилган муаммони фалсафий жиҳатдан таҳлил этиш ташкил этади.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Ижтимоий-фалсафий фанлар доирасида маданият тарихи ва бугунги кунда мазкур соҳасини фалсафий жиҳатларини ўрганиш ва таҳлил қилишга бағишланган илмий тадқиқотлар сўнгги вақтга келиб кўплаб амалга оширилмоқда. Аммо шунинг билан бир қаторда

маданиятнинг фуқаролик жамияти шаклланишидаги ва жамият тараққиётидаги роли масаласини таҳлил этувчи илмий тадқиқотлар ҳозиргача долзарблиги бўйича қолмоқда.

Бу соҳада Ўзбекистонда яратилган илмий изланишларга эътибор берадиган бўлсак, албатта, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг мазкур масалага бағишланган бир қатор асарларини келтириб ўтиш зарур. Бундан ташқари фуқаролик жамиятини қуришда сўнги йилларда маънавий маданиятнинг ривожлантириш муаммоларига оид кўплаб монографик тадқиқотлар, номзодлик ва докторлик диссертациялари ёқлангани ҳамда мақолалар чоп этилганини ҳам эътироф этиб ўтиш зарур.

Диссертациянинг услубий ва назарий асосларини Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг асарларида маънавият, маънавий тикланиши ва мустақилликдан кейин уларнинг аҳамиятини қайтадан эътироф этилиши, жамиятни эркинлаштириш, фуқаролик жамияти барпо этиш, демократия ва қонун устиворлигини таъминлашга оид илгари сурилган концептуал назарий хулосалар, жаҳонда ва Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фанлар тарихий тараққиётида яратилган назарий қарашлар, ёндашувлар ва мазкур муаммо бўйича ҳозирги даврда шаклланган назариялар ташкил этади. Диссертация мавзуси устида ишлаш давомида мавзу бўйича ёқланган бир қанча номзодлик ва докторлик диссертацияларнинг авторефератларида баён этилган фикрлардан ҳам фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундаки, ўрганилган мавзу тамоман янгича методология асосида тадқиқ қилинди. Тадқиқотда миллий ғоя ва миллий истиқлол мафқураси руҳи ва талаблари асосида маънавиятга асосланган эркин, адолатли фуқаролик жамияти қуришга доир илмий асарлар фалсафий нуқтаи назаридан биринчи бор алоҳида мавзу сифатида ўрганилди ва назарий хулосалар чиқарилди. Тадқиқот иши ўрганилган масалага янгича муносабатда ёндашилганлиги билан, муаммонинг турли жиҳатларини яхлит бир мавзу сифатида тадқиқ этилиши билан тавсифланади.

Тадқиқотнинг илмий амалий аҳамияти. Ушбу тадқиқот ишимиз амалий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, изланиш натижасида вужудга келган маълумотлар, хулосалар, умумлаштиришлар ва ўзаро қиёслашлар маънавий маданиятнинг ўрнини ижтимоий-фалсафий нуқтаи-назаридан ўрганиш ва бу ҳақда маълум бир тасаввур ҳосил қилишга хизмат қилади.

Тадқиқотда келтирилган маълумотлардан, умумлаштирувчи назарий-хулосалардан таълимнинг турли босқичларида дарс ўтишда фойдаланиш мумкин.

Магистрлик диссертациясининг тузилиши кириш, икки боб ва хулоса қисмларидан иборат. Шунингдек, унда фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳам келтирилган.

Диссертациянинг назарий ва методологик аҳамияти. Диссертацияда мустақил Ўзбекистон Республикаси миллий истиқлол мафкурасининг устувор мақсад ва вазифалари ғоявий асос қилиб олинди. Айти пайтда тадқиқот ишида ўрганилган масалани тўғри ҳал этишда илмий билишнинг холислик, тарихийлик, тизимлилик ва ривожланиш каби тамойилларига амал қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарларида, маъруза ва нутқларида, давлат ва ҳукумат фармон-қарорларида илгари сурилган методологик, илмий-назарий, маънавий-мафкуравий характердаги фикр-ғоялар, дастурий-концептуал кўрсатмалар тадқиқот ишида назарий методологик асос бўлиб хизмат қилди.

Диссертациядаги хулосалар, назарий умумлашмалардан “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар”, “Маънавият асослари”, “Аҳолининг турли табақалари орасида миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини тарғиб этиш” каби курсларни ўқитиш жараёнида ҳам фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг манба базаси. Тадқиқотни тайёрлашда Президент асарларидан, мустақилликдан олдинги ва кейинги йилларда нашр қилинган мавзуга оид кўплаб илмий адабиётлар, статистик маълумотномалар ва мақолалардан фойдаланилди.

Инсоният маданий таракқиёти ва унда хурфикрлиликнинг ривожланиш давлари

1.1 Мифологик дунёқараш ва Зардуштийли диний эътиқодлари хукмрон бўлган даврдаги хурфикрлилик

Ҳозирги тоифадаги одам — HOMOSAPINES бундан тахминан 40-50 миғ йил муқаддам вужудга келгач, ижтимоий ҳаёт аста-секин шакллана бошлади. Ҳар бир минтақада ижтимоий ҳаётни қарор топтириш, одам рухий оламидаги ҳайвоний хирсларни чегаралаб, инсоний ҳис-туйғуларни барқарор қилиш эҳтиёжлари заминада ўзига хос маънавий маданият вужудга келади. Маънавийни қарор топтиришнинг дастлабки ижтимоий шакли – “табу”, яъни ибтидоий жамиятларда муайян хатти-ҳаракатлар қилиш, нарсаларга тегиш, истеъмол қилишни тақиқлашдир. “Табу” жамиятни ижтимоий бошқариш, инсон руҳини поклашда ижтимоий назоратни йўлга қўйишнинг тарихий шакли бўлган. Масалан, унинг ёрдамида қарилар, аёллар ва гўдакларни сўйиб ейиш (каннибализм) тақиқланган, тошбағирлик қилганларга нисбатан жамоатчилик нафрати кўзғатилиб, жазоланган. Кексалар аждодларнинг овчилик, чорвачилик ва бошқа соҳаларда тўплаган тажрибаларини авлоддан-авлодга ўтказиб, ижтимоий таракқиётга ҳисса қўшиш, жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш имкониятига эга бўлдилар. Ёки бўлмаса, бир уруғ ичидаги қизларга уйланишни тақиқлаш натижасида гўзал қизлар ва пурвиқор йигитларни талашиш оқибатида уруғ-қабила муносабатларида юзага келган жиддий зиддиятни бартараф этиш мумкин бўлди. Энг муҳими, ўша тақиқларни жорий этиб, уни амалга оширган кишилар, -ўзлари буни сезмаган ҳолда, уруғ-қабила қони-айнаб кетишининг олдини олиб қолдилар. Айни чоғда бошқа уруғ ва қабилалар билан келишишга имкон яратдилар.

Яшаш учун биргалашиб курашиш жараёнида моддий неъматлар топиш ва истеъмол қилиш, ибтидоий жаамиятни барқарор этиш учун изланишлар олиб боришга тўғри келади. Бу ҳол инсон тафаккурининг ривожланиши ва ижтимоий онгинг такомиллашиб боришини таъминлади. Оқибатда одамзод ўзини қуршаб турган табиий ҳодисалар тўғрисида ўйлаш, уларга ўз муносабатини билдириш, бу ҳодисаларга таъсир кўрсатишдаги ўз ўрнини аниқлашга ҳаракат қилади.

Натижада, биринчидан, одамзод, иккинчидан, у ёки бу ҳайвон ёхуд ўсимлик, шунингдек нотирик нарсалар билан уруғнинг алоқалари мавжудлиги тўғрисидаги тасаввурлар — тотем юзага келди. Ўз тақиқлари билан уруғ-қабилалардаги

муносабатларни яхшилашга муваффақ бўлган ва оламдан кўз юмган кекса уруғдошлар қабрларига сиғиниш дастлабки тотем объектлари эди.

Уруғ-қабилачилик муносабатларидаёқ коҳинлар, сеҳргарлар табақаси вужудга келдики, улар ақлий меҳнат намояндалари эдилар. Жамиятда маънавий маданиятнинг қарор топиши, унинг таъсирида мифологик дунёқарашнинг шаклланишида ана шу одамларнинг ҳиссалари ката бўлди. Шу заминда аввал кўпхудочилиқка, кейинчароқ яккахудочилиқка асосланган динлар пайдо бўлиб, муайян тизим тусини олиши инсоният маънавий таракқиётида жуда катта қадам бўлди. Ўша табу ва тотемлар сеҳргарлик эътиқодлари асосида гуноҳ ва савоб категорияларида ўз ифодасини топиб, муайян жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш, инсон онги ва қалби (руҳи)нинг покланиб боришига хизмат қилди.

Муқаддас диний китобларда худо номидан баён этилган тақиқ ва рухсатларга шубҳа билан қараш, уларни ислоҳ қилган майллари, табиат ва жамият ҳодисаларига тажриба ва кузатишдан келиб чиқиб ёндашишнинг кучайиб бориши натижасида ҳар бир жамиятда ҳурфикрловчи кишилар пайдо бўлди.

“Маълум тарихий даврда олам, табиат ва жамият ҳодисалари, унда одамнинг ўрни ва роли ҳақидаги муайян жамиятда етакчи ёки ҳукмрон бўлган дунёқараш, у асосда шаклланган тасаввурлар, барқарор бўлиб қолган (стереотип) қарашлар ҳақлигига шубҳа билан қараш, ишончсизлик, тафаккур усулининг анъанавий тарзлари доирасидан чиқиб эркин фикр билдириш, ҳақиқатни излаш ва топишда ақлга, илм-фан далиллари, ижтимоий тажрибага таяниб янги фикрлар, ғоялар билдириш, назарий қоидалар яратиш ҳурфикрлиликдир. Ҳурфикрлилик айтиш чоғда маънавий маданиятни такомиллаштириш, ижтимоий муносабатларни инсоний изга солиш ҳаракати ҳамдир”¹.

Муайян жамиятда мифологик дунёқараш ва тасаввурлар ҳукмрон бўлган даврларда кузатиш ва амалиёт натижасида чиқарилган, барқарор бўлиб қолган қарашлардан фарқ қиладиган, уларга терс келадиган айрим кишиларнинг фикрлари аста-секин ижтимоий онгда муҳим ўрин олиб борган Коҳинлар, сеҳргарлар таъсирида қарор топган, жоннинг ўлмаслиги, арвоҳларнинг хонадонларга келиб туриши, танага боғлиқ бўлмаган алоҳида моҳият - руҳнинг борлигига ишонч, шу заминда уларга сиғиниш, мадад тилаш каби одатлар пайдо бўлган. Жамиятда,

¹ Иброҳим Каримов. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. –Т: “Фан” 2007. 119-бет

ижтимоий онгда барқарор бўлиб қолган бундай ғояларга қарши фикрлар халқ дostonлари, эртақлари, ашулалари ва қўшиқларида ўз ифодасина топган. Масалан, халқ оғзаки ижодидаги "Хасан чопсои» дostonида Ваянган мамлақати сарой ахлларининг киши ўлимидан сўнг унинг «жони абадий яшаши» тўғрисидаги тасаввурлари устидан кинояли кулинади. "Қундуз билан Юлдуз» дostonида Авазхон кийимига кимматбаҳо инжу, тош, дур, маржон ва бошқалар ёмон кўздан асраш учун эмас, балки чиройли кўриниш учун тақилгани баён этилади. Халқ оғзаки ижодида сеҳргарликка эмас, Ибн Сино каби табиб ва олимларнинг даволаш усулларига ихлос оширилади.

Ибтидоий жамоа тизимидаги муносабатларда содда (стихияли) фалсафий карашлар шаклланган. Бунга кўра, оламнинг асосида сув, ҳаво, тупроқ, олов ётади, дунёдаги барча моддий нарсалар ана шуларнинг турлича бирикувидан иборатдир². Ана шундай фикрларнинг индивидуал ва ижтимоий онгда ўрин олиши ишлаб чиқариш ва меҳнат малакасида тўпланган тажрибалар, кўникмалар натижасида мифологик дунёкарашнинг асосий ғояларига ишончсизликни пайдо қилди. Унинг оқибати ўларок кўпхудочилиқ ва оташпарастилик эътиқодлари шакллана бошлади. Турли уруғ ва қабилаларнинг бирлашиши, элатларнинг вужудга келиши натижасида уруғ-қабилла худолари турли соҳалар худоларига айланди. Баобрў ва кудратли қабилаларнинг худолари бош худо, қолганлари эса соҳа худолари бўлиб қолишди. Жамиятни бошқариш, уни барқарор ҳолда ушлаб туриш учун муайян ғоя асосида таркиб топадиган маънавий ҳаёт керак. Ўша худолар кудратига ишонч ва улардан мадад кутиш муайян давр маънавий ҳаётининг умумий йўналишини ташкил этади.

Бироқ турли элатларнинг ихтиёрий ёки зўрлик билан қўшилиши,- катта давлатларнинг юзага келиши билан Бош худо ва соҳа худолари кудратига ишонч сусайди. Индивидуал ва ижтимоий онгда ундай ғояларга терс фикрлар қарор топа бошлади. Бунинг натижаси сифатида Марказий Осиёда жаҳонда биринчи бор яккахудочилиқка асосланган зардуштийлик дини шаклланди ва унинг муқаддас китоби «Авесто» юзага келди. Александр Македонскийнинг босқинчилиги туфайли Бактрия давлатининг дини бўлиб қолган зардуштийликнинг дастлабки яккахудочилиқ ғояларига путур етди, Эрон шоҳларининг хатти-ҳаракатлари билан у оташпарастилик ва дуализм динига айланиб қолди.

² Иброҳим Каримов. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. –Т: "Фан" 2007. 120-бет.

Шунингдек, «Авесто»да меҳнат аҳли улуғланади, қулдорлик қораланади, муътадил жамият илоҳийлаштирилади. Бу ҳолат исломгача Марказий Осиёда хурфикрлиликка қарши кучли ғоявий асос бўлмаганидан, бу жойда ҳаётбахш хурфикрлилик учун муайян шарт-шароит бўлганлигидан дарак беради.

Умуман хурфикрлилик диний қарашлардан ажралган ҳолда, алоҳида ва унга зид тасаввурлар ва бундан келиб чиқадиган ҳаракат бўлмаган. Тарихан у муайян диний қарашлар доирасида вужудга келиб, муайян даврда у ёки бу даражада ривожланган.

1.2 Ислом дини ва илоҳиёти давридаги хурфикрлилик

Кичик-кичик подшоликлар парчаланиб, тожу тахт учун ўзаро урушлар туфайли ҳолдан тойган ягона Турон халқларини босиб олиш араблар учун унча қийин бўлмади. Бироқ эрксевар халқни бўйсундира олиш, исломни қабул қилиши учун куч билан бирга мақр ҳам керак бўлди. Шундай бўлсада араб босқинчилари ва ислом ғояларига қарши кучли халқ ҳаракатлари – маздакийлик, хуррабийликнинг демократик талаблари ва тамойиллари асосида вужудга келгани тасодифий эмас.

Араб империяси юзага келгач, катта ҳудуддаги турли диний эътиқод ва маданиятларга мансуб халқларни нуқул ақидапарастликка асосланган ислом маънавияти билан бошқариш қийинлиги тобора сезиларли бўла бошлади. Империяни сақлаб қолиш, унда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатларни барқарорлаштириш, йирик давлатни бошқариш усулларини такомиллаштириш эҳтиёжлари илм-фанни ривожлантиришни тақоза этди. Ислом ақидапарастлига асосида бунга эришиб бўлмас эди. Шунинг учун VIII аср охири IX аср бошларидан эътиборан араб халифалигида мутакаллимлар билан муътазиллийлар ўртасида ғоявий кураш кучайди. Мутакаллимлар Қуръон оятларини эркин таҳлил этишга мутлақо қарши бўлсалар, муътазиллийлар у ақидалардаги мазмунни ақл ёрдамида, мантиқ кучи билан англаш тарафдори эдилар. Улар фатализмни инкор этиб, инсон ирода эркига эга эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар. Муътазиллийларнинг фикрича, пешонага ёзилган тақдир борлигига ишонч Аллоҳнинг обрўйига путур етказди, чунки ёмон хатти-ҳаракатлар ҳам унинг иродаси маҳсули бўлиб қолади. Хорижийлар эса халифаликнинг мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтишига қарши фикр билан майдонга чиқдилар.

Ислом ғояларига нисбатан хурфикрлилик нуқтаи назарларида туриш, унинг ақидапараст оқими ва ижтимоий вазифаларга шубҳа билан қараш, мавжуд ижтимоий-сиёсий тартибларга адолат тамойиллари асосида муносабат белгилаш

Марказий халифалик ҳукмдорлари ғазабини кўзғатди. “Халифа Мутаваккил (847—861) Қуръон яратилган дейдиган ҳар қандай киши кофир ва, бинобарин, ўлимга маҳкум, деган фармон чиқарди. 897 йилда кўлэзма кўчирувчилар ва китобфурушларни илоҳиёт, диалектика (илму жадал), фалсафа ва мантикқа оид китобларни кўчирмаслик ва сотмаслик ҳақида қасам ичириш бўйича фармони олий чиқарилди”³. Арасту издошларининг фалсафа, мантикқа доир китоблари, илмий асарлари омма олдида гулхан қилиб ёндирилди. Ислом ақидапараст мафкурачиларидан бири бўлган Аш-Шахрузурий «агар кимда-ким файласуфлар ақидаларига очикдан-очик эътиқод килса, уларни ўлдириш ёки бўйсунушга мажбур қилиш керак», деб чиқди.

Араб ҳукмдорлари иродасининг ифодаси сифатида шариатда Ҳанбалия мактаби ва исломда Ал-Ашъорий каломи шаклланди. Ҳанбалия шариатдаги энг консерватив мактаб бўлгани сабабли Ашъорий карашларига мувофиқ келарди. Шу тариқа 940-йилларда Бағдодда Ашъорий калом тизими узил-кесил ғалаба қозонди. Унинг имон талаблари 1041 йилда расмий исломнинг эътиқод рамзи сифатида қабул қилинди.

Араб Марказий халифалигида диний доирадаги ҳурфикрликка қарши кўрилган бундай жиддий чоралар натижасида у ерлардаги фан, маданият арбоблари, меъморлар, ҳаттотлар, муътазилийликка мойил ҳунармандлар ва бошқа касб эгалари тоҳирийлар ва сомонийлар салтанати ҳукмронлик қилаётган Марказий Осиёга қочиб, оилалари билан кўчиб кела бошладилар. Файласуф, табиб, кимёгар Абу Бакр ар-Розийнинг Бухорога келиши катта воқеа бўлди. Чунки у диний жамоалар ва ташкилотларнинг нуфузига қарши бўлиб, ҳурфикрлик мавқеида мустаҳкам турган ўша даврнинг бообрў кишиси эди. Абу Наср Форобийнинг Дамашқдан бу ерларга келишининг аҳамияти беқиёс эди. У «Таълим ас-соний» («Иккичи таълим») асарида қадимги юнон фалсафасининг энг мухтасар шарҳини бериб, ҳурфикрлик ривожига бебаҳо ҳисса кўшди. Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино ва бошқалар сомонийлар, хоразмшоҳлар, ғазнавийлар ўртасида «талаш» бўлгани ҳам бежиз эмас эди.

Муътазилийлик ғоялари Марказий Осиёда кенг ёйилиб, илм-фан, фалсафий фикр марказлари вужудга келди. Марказий Осиё халқларининг исломгача бўлган эътиқодлари, маданияти, анъаналари, адабиёт ва санъати ҳам жонлана бошлади. Турк тилида китоблар чиқди. Турк тилига давлат мақоми бериш, маънавиятда миллийликни қарор топтириш майллари кучайди. Холис гапирганда, исломнинг тез

³ Диншунослик асослари. Т, “Ўзбекистон”: 1995. 173-бет

орада халқ эътиқодига айланишида унинг ғоялари, эътиқодларида зардуштийлик билан яқинлигининг ҳам таъсири катта бўлди; чунки асрлар давомида халқ эътиқод килиб келган зардуштийликнинг оламнинг яратилиши, гуноҳларнинг ёзиб борилиши, ўлимдан кейин нариги дунёдаги ажр, жаннат ва дўзах, қил кўприк ва халоскорнинг келиши каби ғоялари исломда ҳам ўз ифодасини топган эди. Аммо зардуштийликнинг асосий ғояси — табиат ва жамиятда, инсон қалбида эзгулик билан ёвузлик руҳи ўртасидаги абадий муросасиз «уруш, бунда Охурамазда тартибларига риоя қилувчилар эзгуликни қарор топтириш учун ёвузликка қарши курашиб, охир-оқибатда ғалаба қозонишлари тўғрисидаги таълимот инсон ақл-идроқи ривожига йўл очарди. Илм-фанни ривожлантириш эса эзгулик ифодаси ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам исломгача зардуштийлик ибодатхоналарининг барчасида дунёвий илмлар ўргатилар, унга ихлос қучли эди.

Муътазилийлар таъсирида исломда вужуди мумкин ва вужуди вожиб (вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужуд) диний-фалсафий оқимлар шаклланди. Вужуди мумкин оқими вакиллари — Ал-Киндий, Ибн Рушд, Ал-Мааррий, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайём ва бошқалар мавжудотни иккига — вужуди мумкин ва вужуди вожибга бўлганлар. Вужуди мумкин сабаб-оқибат алоқаларига эга бўлиб, унинг мавжудлиги бошқа нарсадан эмас, балки ўз моҳиятидан келиб чиқади. Шу назарий қоидадан келиб чиқиб, Форобий бутун мавжудотни 6 даражага бўлади. Шулардан биринчиси вужуди вожиб -Аллоҳ; қолган бештаси ақл, жон, шакл, материя, осмон— вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири билан сабаб-оқибат шаклида боғланган бўлиб, биринчи сабаб ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино ҳам «Рисола фитаксим ал-мавжудот» асарида вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужудни шу тарзда таърифлайди. Вахдат-ул вожиб — Аллоҳни билдиради, лекин у Қуръондагидек ҳамма нарсанинг ижодкори эмас, балки сабаб, яъни умумий мавжудотнинг биринчи сабаби ва унинг бир қисми сифатида талқин этилади. Бундай қараш эса табиат ходисаларини (инсон табиатини ҳам) мустақил ички сабаблари асосида тушунтиришга имкон бериб, илм-фан равнақида кенг йўл очади.

Муътазилийларнинг қарашлари ва вахдат-ул мавжуд диний-фалсафий оқим ғоялари қўшҳақиқат тўғрисидаги катта назарий қоида шаклланишига сабаб бўлди. Бунга кўра, илоҳий ва дунёвий (илмий) ҳақиқатлар бор бўлиб, илоҳий ҳақиқатга фақат алоҳида одамлар — пайғамбарлар, азиз-авлиёлар етишиши мумкин. Дунёвий ҳақиқат эса ақл ёрдамида, илм-фан йўли билан англаб олинади. Мутакаллимлар билан муътазилийлар ўртасидаги ғоявий курашда вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужуд ҳамда қўшҳақиқат тарафдорлари билан унга қарши кишилар ўртасидаги

диний-фалсафий курашдан хукмдорлар ҳам четда қолишмади. Зеро, улар мадрасаларда, хусусий муаллим (мулла)лар кўлида таҳсил кўрганлар ва қандай муллада дарс олганликларига қараб дунёқарашлари шаклланган. Марказий хукмдорлари орасида ваҳдат-ул мавжуд тарафдорлари бўлиб уларнинг бу қарашлари илм-фан, маданият, иқтисод ривожига кенгроқ йўл очарди. Шулардан бири халифа Маъмун (823—830 йиллар) муътазилийларни қўллаб-қувватлаб уларнинг ғояларини ўз давлатининг мафкураси асосига қўйди. Сомонийлар топшириғига биноан Имом Хўжа Абул Қосим Ҳаким Самарқандий Сунна ва жамоат имони рамзини ёзди. У ислом ақидавий таълимотини тадқиқ қилишда раъй ва киёсний, яъни ақл ва мантиқ услубларини қўллаган Абу Ханифа ал-Нуъмон Ибн Собит Куфий—(Ҳанафия шариат мазхаби асосчиси) имон-эътиқоди негизда ёзилган эди. Бунда муътазилийлар таъсирида бўлган Абу Мансур ал-Матурудий таълимотининг ҳам таъсири катта бўлди. У табиётшунослик, қадимги юнон фалсафасини ўрганиш, хунармандчилик, санъат ва адабиётни ривожлантириш тарафдори эди. Матурудийлар инсон ақлу кудрати ва ирода эркини ҳам тан олардилар.

Муътазилийлар билан мутакаллимлар ўртасидаги ғоявий курашларда Абу Ҳамид Ал-Ғаззолий каломи шаклланиб, ислом фалсафаси юзага келди. Баъзи араб тадқиқотчилари уни табиат фалсафаси (натурфилософия) ҳам деб аташади. Ал-Ғаззолий аввал сўфийлик қарашларига мойил бўлсада, кейинроқ улар таълимотини танқид қилиш асосида ўз каломини яратади. Бирок у ўзи истамаган ҳолда тасаввуфни назарий жиҳатдан асослаб қўйди. Ғаззолий таълимотича, инсон Аллоҳ каломи — Қуръон оятларини ўзлаштиргунга қадар ирода эркига эга, уни ўзлаштириб олгач, бутун иродаси Аллоҳ иродаси билан уйғунлашиб кетади. Бинобарин, унинг хатти-ҳаракатлари, бутун фаолияти Аллоҳ иродасининг ифодаси бўлиб қолади.

Маълумки, Шарқ фалсафасининг етакчи йўналиши инсон қалбини, руҳини поклашга, унда комил инсонийлик сифатларини вужудга келтиришга, шу негизда ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга қаратилган. Ўткинчи мол-дунё, мансаб-мартабалар эмас, балки маънавий бойлик, ахлоқий поклик, ҳалоллик, инсофдиёнатлилик одамнинг инсонга айланишининг муҳим шарти, деган фикрлар Шарқда тасаввуф (сўфийлик)нинг шаклланишига, кенг ёйилишига сабаб бўлди.

Тасаввуф ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужуд диний-фалсафий ғоялари ҳамда Арасту қарашларидан озиқ олиб ривожланган Шарқ фалсафаси таъсирида исломнинг алоҳида оқими сифатида вужудга келди. У мураккаб диний-фалсафий оқим бўлиб, хилма-хил шаклларга, мазмун ва йўналишга эга. Тадқиқотчиларнинг фикрича, унинг 17 та асосий сулуки (йўналиши) мавжуд. Шарқшунос олим

Б.Э.Бертельс «Сўфийлик шунча кенг ва ҳар томонламаки, унга истаган концепция, дунёкарашни киритиш мумкин», деган эди.

Тасаввуфда иккита асосий ғоявий йўналиш кўзга яққол ташланади: бу ўткинчи дунё, мол-мулк, мансабга ихлос кўйиш Аллоҳни -унутишга, имонсизликка олиб келади, деган ғояга таянганлар таркидунёчиликни тарғиб этганлар; тақдир азалда пешонага ёзилган тақдир борлигига, одам ундан қочиб кутула олмаслигига ишонтиришга интилганлар. Иккинчи йўналиш — бу дунё Аллоҳ-таоло томонидан одамлар, уларнинг инсонлардек яшаши учун яратилгани, одам шу дунёдаги эзгу ишлари билан у дунёда худо висолига мушарраф бўла олишига, бинобарин, ундан кўрқиш асосида эмас, Аллоҳни севиш, унинг висолига етиш учун оғир, машаққатли покланиш йўлидан боришни ташвиқ этганлар.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулхолик Гиждувоний, Нажмиддин Қубро, Ҳожа Аҳмад Яссавий сулуқларининг бевосита таъсирида Марказий Осиёда нақшбандийлик сулуқи вужудга келиб, у Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди. Ҳожагон сулуқини бошлаб берган А.Гиждувоний бундай деган: «Эй фарзанд, барча ҳолатда илм, амал ва такво билан бўл, салафлар изидан юриб, суннат ва жамоатни маҳкам тут, фикҳ ва ҳадисни ўрган». Яна бундай фикрлар бор: «оз сўзла, оз е, оз ухла», «халол е, шубҳадан холи бўл...»⁴, А. Гиждувонийнинг 8 та табаррук сўзи (рашҳа)сига Б.Нақшбанд 3 та манзил (даража) кўшиб, ўз сулуқини асослади.

Ҳожа Аҳрор Валий (Убайдуллоҳ) нақшбандийликнинг тарғиботчиси сифатида таъмадан жирканиш, тухфа олмаслик, бир касбни мукамал эгаллашга чақирди. Тасаввуф тарикатига кирганлар учун касб-корнинг ёмони йўқ, ёмони бирон касб билан шуғулланмаслик, текинхўрлик, таъмагирликка одатланиш ҳисобланади. Шунинг учун машҳур шоир Саккокий — пичоқчилик, Шайх Абу Ҳафиз Ҳаддод — темирчилик, Шайх Абул Аббос Омилий — қассоблик, Шайх Баннон — ҳаммоллик, Шайх Абул Ҳасан — дурадгорлик билан шугулланишган. Ҳожа Аҳрор Валий ходимгар (массажчи) бўлган. Нақшбандийлик имони унинг «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «Дилинг Аллоҳда, кўлинг меҳнатда бўлсин» деган талабида яққол гавдаланадн. Улар амал деганда биринчи навбатда Аллоҳ номини дилга жо қилиб, ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиш, таъма ва текинхўрликдан ҳазар қилишни тушунганлар. Нақшбандийлик сулуқини қабул қилган Амир Темур, Улуғбек ва бир қатор Туркистон ҳоқонлари дарвешликни қораладилар, улардан шу дунё ишлари билан шуғулланиб, халол яшашни талаб этдилар.

⁴ Диншунослик асослари. Т, “Ўзбекистон”: 1995. 174-бет

Дарвешлар фойдали меҳнат билан банд бўлишлари учун давлат шароит яратиб бериши тўғрисида фармони олий чиқарганлар. Буни бажармаганларни жазолаганлар. Тасаввуфнинг сўл қаноти диний-фалсафий таълимот сифатида ислом ақидапарастлигига нисбатан муҳолифият бўлиб, Якин ва Ўрта Шарқда, айниқса Марказий Осиёда табиий ва фалсафий фанлар ривожига ўз ўрни ва мавқеига эгадир. Марказий Осиё мутафаккирларининг баъзиларини Совет даврида ислом ақидаларига қарши, ҳатто сал бўлмаса атеистга чиқариб қўйилди. Ижтимоий ҳодиса, маънавиятга синфий (партиявий) муносабат тарихий жараёнларга шундай ғайриилмий ёндашувни, уларни мафкура ва сиёсат талабларига бўйсундиришни тақоза этарди.

Қадимда, Урта асрларда руҳонийлар ва илоҳиётчилар жамиятда бирдан-бир ўқимишли кишилар эдилар. Айни чоғда улар одоб-ахлоқ таянчи ва тимсоли ҳам ҳисобланардилар. Бинобарин, муайян дин ақидалари ҳар қандай тафаккур учун бошлангич ибтидо ва асос эди. Муайян минтака халқлари имон-этикодига айланган дин (ислом, христианлик, будда ва ҳоказо) ижтимоий онгнинг барча шакллари мазмунида, биринчи навбатда фалсафа, адабиёт, санъатда, ахлоқ ва эстетикада ўз ифодасини топган эди. Динга, ундаги худо ғоясига қарши қаратилган ҳар қандай фикр мавжуд тузумга ва салтанатга норозилик ва қаршилик сифатида тушуниларди. Айни чоғда диний жамоа ва ташкилотларнинг мафкуравий таъсири натижасида жамоатчилик фикри ҳукмрон ғояларга шубҳа билан қаровчиларга қарши қаратиларди. Шунинг учун араблар империяси ҳудудида ва Турк давлатларида яшаган мутафаккирлар ўз хурфикрликларини диний пардалар остида берганлар, аммо улар Аллоҳга, унинг асосий ақидалари ҳақлигига имон келтирган шахслар эдилар. Шундай бўлишига карамай, ақидалараст уламолар, истеъдодсиз ҳукмдорлар ҳақиқатни излаб топишга даъват этган муътазилийларни, кадарийларни, ваҳдат-ул; мавжуд нуқтаи назарида туриб илм-фанни ривожлантириш, адабиёт ва санъат асарлари орқали одамлар эстетик дидини оширишга интилган мутафаккирларни, эркин фикрли дин ахллари ва илоҳиётчиларни қувғин остига олдилар, қатл этдилар, зиндонда чиритдилар. Чунончи, Беруний ҳукмдорлар тазйиқига карамай, хурфикрлилик ғояларига содик қолди, Маҳмуд Ғазнавий уни бир неча марта жазосига ҳукм қилди. Абу Али ибн Сино хурфикрлиги учун бир неча марта қувғин остига олинди, «кофирлик»да айбланиб, жамоатчилик нафратини унга қарши кўзғатмоқчи бўлдилар. У сарсон-саргардонликда ўзга юртларда ўлиб кетди, тўғрироғи, ўлдирилди. Ибн Сино ўз давридаги тақводорларга киноя қилиб, бундай езган эди:

Ўзни доно билган ул уч-тўрт нодон,

Эшак табиатин қилур намоён.

Булар суҳбатида сен ҳам эшак бўл,

Бўлмаса «кофир» деб қилишар эълон.⁵

"Туркистонни мўғул босқинчилари босиб олгач, Уйғониш давридаги хурфикрлилик анъаналари ривожига давлат йўли билан ғов кўмилди. Мўғил босқинчилари тор-мор этилгач, XIV—XV асрларда ўша анъаналар тикланди, айниқса нақшбандийлик ғоялари маънавий ҳаётнинг деярли барча йўналишлари мазмунини ташкил этди. Бу даврда золим подшолар, амалдорларга қарши, шунингдек динни қурол қилиб олиб, текинхўрлик билан ҳаёт кечираётган зоҳидларга қарши очик-ойдин айтиладиган бўлди. Айниқса, халқ оғзаки ижоди, унинг жанговар жанри бўлган аския, кизикчиликларда хурфикрлилик ёрқин акс этди.

Темурийлар салтанати қулагач, шайбонийлар ислом ўзбек империясини барпо этиш учун урушлар олиб боришди. Аста-секин сиёсат ва ҳуқуқда ислом ақидапарастлиги муқим ўрнашиб, индивидуал ва ижтимоий онгда қарор топа бошлади. Ҳокимият тепасига аста-секин ваҳдатул вужуд тарафдорларининг келиши натижасида хурфикрлиликнинг ҳар қандай кўриниши «кофирлик» деб эълон қилинди. «Кофирлик»да айбланган кишиларни қатл этиш эса «савоб» ишлар қаторига кўшилди. Ягона Туркистон уч хонлик ва яна майда султонликларга ажраб кетгач, улар ўртасидаги тинимсиз урушлар, салтанатни мустаҳкамлаш учун ижтимоий онгни жиловлашга қаратилган мафкуравий фаолият халқ оммасининг тинка-мадорини қуритди. Ҳокимиятни бошқараётган арбобга ёқмайдиган ҳар қандай киши «кофирлик»да айбланиб, қатл этишнинг даҳшатли механизми шаклланди. Хурфикрлилик байроқдори бўлган ёзувчилар, шоирлар қувғин остига олинди. Масалан, Бобораҳим Машраб тасаввуф нуқтаи назаридан камтарона ҳаётни тарғиб қилгани, золимларни фош этгани учун дорга осилди. Бухоро амири Насруллахонга Кўкон хонлигини босиб олиш учун бир баҳона керак бўлгач, Нодирабегим ва унинг ўғли «кофирлик»да айбланиб, қатл этилдилар. Шундай қилиб, ваҳдатул вужуд тарафдорларининг ҳокимият тепасига келиши Туркистоннинг парчаланиб кетиши, ислом доирасидаги хурфикрлиликнинг чекланишига сабаб бўлган омиллардан бири ҳисобланади. Натижада, миллат фидойиси Маҳмудхўжа Бехбудий айтганидек, бой маънавий маданиятга эга бўлган Марказий Осиё халқлари 500 йилга Овруро халқлари тараққиётидан орқада қолдилар. Аммо бу даврда хурфикрлилик бутунлай

⁵ Иброҳим Каримов. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. –Т: "Фан" 2007. 127-бет

бўлмади, деган фикрга келмаслик керак. Халқ орасида Насриддин афанди латифалари, аския-қизикчиликлар йўли билан шунингдек, бадий адабиётнинг фидойи намояндалари золим бойлар риёкор рухонийлар, баднафс амалдорлар кирдикорларини фош этиб, уларга нисбатан халқ нафратини кўзгадилар. Гулханий, Махмур; Турди, Махтумкули ва бошқаларнинг асарларида хурфикрлилик мотивлари кўп эди.

1.3 Совет мустамлакаси давридаги хурфикрлилик

Умуман ҳар бир даврда хурфикрлилик ўзига хос равишда намоён бўлади. Ҳамма даврлар ва барча мамлакатларда ижодий фикр юритувчи, ижтимоий ҳодисаларга теран фикр билан ёндашувчи, ўз даврининг билимдони ҳамда халқи, Ватани ишқи, унинг истиқлоли, истиқболи орзу-армонлари билан яшовчи фидойи, кўркмас, забардаст, иродали кишилар бўлган. Улар қарор топган ҳукмрон ғоялар, амалдаги сиёсат ва мафкурага ўз муносабатларини кўркмасдан билдирганлар, ўз нуқтаи назарларини қаттиқ туриб ҳимоя қила олганлар, бу йўлда қувғинлар, зиндонлар, қатли-омлардан ҳам кўркмаганлар. Ана шундай мард одамлар саъй-ҳаракати туфайли маънавий маданият ривожланди, такомиллашиб борди. Токи 1917 йил Октябрь тўнтарқшига қадар Марказий Осиёдаги хурфикрлилик ислом доирасида у ёки бу даражада ўзини намоён этди. Аммо Шарқ Уйғониш даври (IX—XII) ҳамда XIV—XVI асрлар алломаларининг илм-фан ривожини, фалсафий фикрлар равнаки йўлидаги фидойиликлари бизнинг кунларимиз учун ҳам, бундан кейинги авлодлар учун ҳам олий ибрат мактаби бўлиб қолиши шубҳасиз. Шарқ мутафаккирлари, айниқса Марказий Осиё олиму фузалоларининг ҳаётбахш, хушқадар хурфикрлилик анъаналари Ғарбий Оврупо Уйғониш даври учун асос бўлганини холис фикрловчи Оврупо олимлари тан оладилар.

Россияда 1917 йил Октябрь ойида давлат тунтариши бўлиб, большевиклар ҳокимият тепасига келишининг бир канча сабаблари бор, албатта. Улардан бири, оч-яланғоч ва ночор қолган халқ оммаси қандайдир ўзгариш бўлишини кутарди. Минг йиллар давомида христианлик руҳида тарбияланган славян халқлари халоскор қачонлардир келади ва у албатта золимларнинг адабини бериб, чинакам тенглик, эркинлик, фаровонлик бошланади, деган ғояга эътиқод қўйган эдилар. Ана шундай шароитда, марксизм ғоялари билан қуролланган большевиклар партияси халққа нон, дехдонларга ер, ишчиларга завод ва фабрикалар эгадорлигини ваъда қилиб, ҳокимият тепасига келиб олдилар.

Сирасини айтганда, большевиклар илгари сурган ғоялар, берган ваъдалари барча халқларнинг асрлар бўйи қилиб келган эзгу орзуларига мувофиқ келарди.

Яъни ижтимоий адолатли тузум, умумий фаровонлик, тенглик, эркинлик, халклар дўстлиги тўғрисидаги ғоялар умуммиллий ва умумбашарий қадриятлар эди. Шунинг учун 1917 йилда ўша ғоялар ҳақлигига чин дилдан ишониб, унга имон-эътиқод қилган фидойи одамлар етишиб чикди. Ҳатто ёшлар орасида жаҳон инкилобигача оила қуришдан воз кечган, ҳалол-поклик, ахлоқлилиқ намуналарини кўрсатган кишилар бор эди. Ўша ғояларни рўёбга чиқариш учун юзага келган умумий ижтимоий ҳаракат туфайли янги шаҳарлар бунёд бўлди, собиқ Иттифоқ кудратли бир давлатга айланди, жумладан, Ўзбекистон фан-техникаси ҳозирги давр маданияти жиҳатидан қисқа муддатда ривожланган Ғарб мамлакатлари даражасига етиб олди, бироқ, ўша умумбашарий ғояларга эришиш воситалари ўзининг ноинсоний асосларига эга бўлгани ошқоралиқ, демократик ҳаракатлар бошлангач маълум бўлди. Айниқса, дин туфайли тарихан қадриятга айланган маънавиятга жиддий путур етди, одоб-ахлоқ маълум даражада миллий издан чикди. Сиёсий арбобларга баҳо бериб, муносабат белгилашда улар илгари сурган шиорлар, ваъдаларга қараб эмас, балки улар олиб борган сиёсат оқибатларига қаралади. Эҳтимол, Лениннинг ниятлари яхши бўлгандир, аммо унга эришиш воситаларининг ғайриилмий, ғайриинсоний белгилангани ёмон оқибатларга олиб келди.

«Коммунизмга олиб борадиган барча йўл — ахлоқли», — деган Ленин концепциясини амалга ошириш натижасида тарихда мисли кўрилмаган жазо тизими қарор топтирилди. Большевиклардан бошқача фикрловчи кишиларни қатл этиш «социализмни қарор топтириш омили»га айлантирилди.

Аслини олганда Совет ҳокимияти тизим сифатида жуда ҳам мустаҳкам эмас эди. У октябрь тўнтаришининг урҳо-ур, сурҳо-сурлари оқибаотида вужудга келган, бошқача қилиб айтганда, пойдевори қумдан кўтарилган жамият эди. Инсон манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқлари буткул инкор этилган, зўравонлик ва тазйиқни асосий иш усулига, сиёсий бошқарув услубига айлантирган ҳокимият сифатида кўзга ташланди.

Ана шундай ғайриинсоний ва ғайриахлоқий жамият асосчиси сифатида В. Ленин ҳокимиятни қўлга киритган дастлабки кунлариданоқ сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий ва жисмоний террорни ҳокимиятни бошқаришнинг муҳим омили даражасига кўтарди ва уни моҳирона амалга оширди. Зеро, октябрь тўнтаришининг қонли «ғалаба»си ҳам худди ана шу тамойил асосида қурилган ва амалга оширилган эди. Оммани чалғитиш, жамиятдаги барқарорликни барбод этиш, мутелик ва қуллик руҳиятини чуқурлаштириш йўлида турли ҳолатларда ва вазиятларда турли шаклдаги сиёсий-ташкилий тадбирлар амалга оширила бошланди. Стратегик мақсад — дунёга

ҳоқими мутлақ бўлиш, жаҳон социализмини амалга ошириш орқали инсоният дохийсига айланишга ҳаракат қилинди. Ана шундай мақсадларини амалга ошириш учун Ленин турли-туман найрангларни ўйлаб топди ва уларни ўта шафқатсизлик билан амалга оширди.

Натижада Совет ҳукуматида «Янги иқтисодий сиёсат»ни амалга ошириш сингари сиёсий-ташкилий «ислоҳот» ўтказилди. Машҳур олим Д. Волкоғоновнинг фикрича, Ленин бу сиёсатга юзаки қараганда хайрихоҳ бўлсада, асл моҳияти билан унга қарши эди. Д. Волкоғонов шундай мисол келтиради: 1919 йил 5 декабрда Советларнинг Бутун Россия VII съездида нутқ сўзлар экан, Ленин жуда баланд руҳ билан ўз мақсад-иддаоларини очиқ-ойдин баён этади: «Ким нон савдоси эркинлигини хоҳлар экан, хато қилади. Биз бунга бир томчи қонимиз қолгунча курашамиз. Бу соҳада ҳеч қандай чекинишларга йўл қўймаймиз»⁶. Бу инқилоб дохийсининг мамлакатни хонавайрон қилиш, халқни абгор этиш борасидаги кўп қиррали сиёсатидан биригина, холос. Айни ана шундай очарчилик ва атайлаб уюштирилган камбағаллаштириш сиёсати Ўрта Осиёни ҳам четлаб ўтмади. Фарғона водийсининг ўзида 1921 йили 64 минг 315 киши очликдан вафот этди. Бу Ленин «халқпарвар» сиёсатининг Туркистондаги тантанасидан далолат берар эди. Лениннинг сафдошларидан бири А. Иоффе қуйидагиларни ёзади: «Қачонки, 1921 йили Марказий Қўмита мени Туркистонга ишга юборар экан, сафар олдидан бўлган суҳбатда ва кейинчалик менга ёзган хатларида В.И. Ленин доимий хавотирда эканлигини алоҳида таъкидларди. «Туркистон — бу бизнинг жаҳон сиёсатимиз. Туркистон -бу Ҳиндистон»⁷, — дерди. Туркистоннинг геосиёсий ўрни ва аҳамияти ўша пайтдаёқ инқилоб дохийси диққатини ўзига тортган эди. Айни Туркистон орқали Осиёни забт этиш сиёсати, Осиёга эгалик қилиш мақсадини амалга ошириш учун Туркистон муҳим стратегик аҳамиятга эга эканлиги Совет ҳукумати турли даврлардаги арбобларининг диққат марказида бўлган. Хусусан, Ленин Туркистонга жуда катта очкўзлик ва иштаҳа билан қараган.

Совет ҳоқимияти учун, хусусан, дастлабки йилларида Россия саноатини хом ашё билан, даҳшатли очлик исканжасида қолган халқини эса нон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш учун Туркистон катта стратегик аҳамиятга эга эди. Шунинг учун ҳам Ленин «ҳаммамизга маълумки, енгил саноат хориждан

⁶ Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., «Маънавият» 2008. 260-бет

⁷ Ўша манба, 260-бет

келтириладиган пахтанинг етишмаслиги боис жуда кучли инқирозни бошдан кечирмоқда... Ягона манба — бу... Туркистондир»⁸, — деган эди.

Хом ашё тақчиллиги муаммосини ҳал этиш учун 1921 йили Лениннинг энг содиқ сафдошларидан бири М. П. Томский Туркистонга юборилди. Унинг раҳбарлигида ўша йилнинг ўзида олдинги йилга нисбатан деҳқончилик майдони 300 минг десятинага, пахта майдони эса 100 минг десятинага кўпайди. Поволжьедан даҳшатли очарчиликни бошидан кечираётган 300 мингдан ортиқ киши кўчириб келиниб, Туркистонда жойлаштирилди. Лениннинг Россиянинг марказий туманлари аҳолисига ёрдам шиорига жавобан Наркомпродга 250 минг пуд, Москвага 600 минг пуд буғдой юборилди.

Булар ҳали инқилоб олови буткул сўнмаган бир пайтда Совет ҳукумати дастлабки талон-тороғчилик сиёсатнинг натижаси эди. Ваҳоланки, бу сиёсат Ўзбекистон СССР таркибидан тўла ва буткул чиқиб кетгунга қадар давом этди. Ўзбекистонда етиштирилган пахта, пилла, қоракўл тери, мева-сабзавот, полиз маҳсулотлари, олтин, газ ва бошқа ер ости бойликлари мунтазам равишда ташиб кетилди. Ана шу тарзда ленинча сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий ва ижтимоий террор «ривожланган социализм» шароитида ҳам «қардош» ўзбеклар ва «шарқ машъали» Ўзбекистоннинг шўрини қуритди.

Лениннинг тажовузкор руҳи чегара билмас эди. У ҳеч қандай миллий, маънавий манфаатлар доираларига сиғмас эди. Ахлоқий-диний тафаккур ва турли халқларнинг миллий-анъанавий турмуш тарзи, асрлар мобайнида шаклланган руҳияти билан боғланмаган, фақат дунёни зўравонлик билан эгаллаш руҳи унда устунлик қилар эди. Шунинг учун ҳам инқилобий ўзгаришлар доираси кенгайиб, бир давлат доирасидан чиқиб кетди. Жаҳон социализм васвасаси минтақа ва бутун сайёрани эгаллаб олишга интиланган хаёлпарастлик касаллигининг натижаси эди.

Ленин шу даражада ўзининг ҳавойи хаёлларига қатъий ишонар эдики, унинг кўлами ва салмоғини баҳолаш қийин эди. Дунёни эгаллаш васвасаси унинг онгу шуурини бутунлай камраб олган ва натижада маънавий-руҳий жиҳатдан бутун вужуди билан унга интиларди. Бу бевосита инсон ва шахс сифатида унинг маънавий-руҳий қиёфаси, сиёсий маданияти ва ахлоқий тарбияси маҳсулидир. Д. Волкогоновнинг тили билан айтганда, Ленин ана шу мақсад йўлида ўз қалбигагина эмас, балки бутун инсоният цивилизациясига ҳам ўт қўйишга тайёр эди. Яна шуни айтиш керакки, унга халқнинг, миллатнинг аҳамияти йўқ эди. У ҳатто рус халқининг

⁸ Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., «Маънавият» 2008. 261-бет

жуда катта қисмини қурбон қилишдан ҳам ўзини тиймас эди. Ана шу қурбон бўлганлар кулини кўкка созуриб, хузур қилар ва дунёга ўт кетишини кутиб ётар эди⁹.

Айтиш мумкинки, Ленин фақатгина бешафқат большевик эмас, айти пайтда планетар «ислохотчи» ҳам эди. У ўзининг «ислохотлар назарияси» билан дунёни «янги» ламоқчи, янги «пайғамбар»лик даъвоси билан яшайдиган ҳолатга келиб қолган эди. Шунинг учун ҳам 1917 йилдаёқ улкан давлатни қўлга киритгани ҳамано, у Германия, Венгрия, Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Польша ва бошқа мамлакатларни ҳам забт этишга интилди. Унинг ана шундай зўравонлик сиёсатини, мақсадларини назарда тутган машҳур рус олими Н. Бердяев ўз вақтида «Ленин антигуманистгина эмас, айти пайтда у антидемократ» ҳам деб ниҳоятда тўғри баҳо берган эди¹⁰.

Ленин ҳар доим ўз атрофидаги раҳбарларга ва сафдошларига бир нарсани такрорлаб келган (1921 йил): «Яширин равишда террор тайёрлансин: бу зарурат ва шошилинч»¹¹. Айтиш мумкинки, бундай ленинча қаттиққўлликнинг манбаи ва моҳиятини англаш унчалик қийин эмас. Ташқи кўринишда «кўнгилчан», «меҳрибон», «одамларга эътиборли» бўлган доҳийнинг бундай қарашлари жиноий, сиёсий ва ёки миллий манфаат йўлидаги қаттиққўллик эмас, аксинча, бутун ленинча дунёқараш зулмининг, унинг фалсафасининг, мантиғининг, бутун феълаторию муносабатларини ўзида мужассам этган тафаккур тарзининг майиб-мажруҳ қиёфаси эди. Бироқ буюк империячилик шовинизми Ленин фаолиятида ва сиёсатида алоҳида ўрин ва мавқега эга эди. Зотан, у барча иттифоқдош республикаларга ўз эркини ўзига бериш тамойилларини сўзда қўллаб-қувватласада, туб моҳияти билан унга қарши эди. Жумладан, унинг миллий масалага доир қарашларини таҳлил қилар экан, А. Авторхонов «Лениннинг миллий мустамлакачилик масаласидаги сиёсий дастури-катта империяларни тугатиб, тобе халқларни озод қилиш эмас, барча миллий империяларни бир совет суперимпериясига йиғиб, большавойлар дастурининг иккинчи қисмини амалга ошириш, яъни барча миллатларга қўшиб юбориб, ҳам мустамлака, ҳам ҳоким миллатларни йўқотиш натижасида коммунистик инсоният қиёфасидаги ягона байналмилал чатишма яратишдир»¹², — деган эди.

⁹ Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., «Маънавият» 2008. 262-бет

¹⁰ Ўша манба, 262-бет

¹¹ Ўша манба, 263-бет

¹² А. Авторхонов. Кремль салтанати. Т., «Чўлпон», 1993, 23-бет.

Миллатларни йўқ қилиш, миллий урф-одатлар, анъаналар ва миллий тилга эскилик сарқити сифатида қараш, «дин — афъюндир» деган шиор остида бутун мамлакат халқларини иймони ва эътиқодидан айириш совет империясининг асосий мақсади эди. Бу улкан мақсадни амалга оширишнинг ленинча «назария»си яратилди ва бу ғоя шафқатсизлик билан ҳамма жойда жорий қилинди. «Токи турли миллатлар бир давлатга уюшган экан, марксчилар ҳеч қачон федерация принципларини ҳам, марказни кучсизлантиришни ҳам қабул этмайдилар»¹³, — деб Ленин қатъий хулосага келган эди.

Дарҳақиқат, турли миллатларнинг бир давлатга эмин-эркин, ўз хоҳиш-истаги билан бирлашиши, умуминсоний кадриятлар тантанаси йўлида ўзига хос федерацияни ташкил этиш бир қарашда ижобий ҳодиса эди. Бироқ, ленинча «марказни кучсизлантирмаслик» сиёсати янги мустамлакачиликнинг, зўравонликнинг ҳали инсоният тарихи кўрмаган ҳодисаси эди.

Ленин диктатура ва зўравонлик сиёсатига алоҳида эътибор берар эди. Аини пайтда бу сиёсатни изчиллик билан, доимий равишда ривожлантириб, такомиллаштириб ва ўз навбатида ўта хушёрлик билан назорат қилиб борар эди. Унинг хулосаларига кўра «Пролетариат диктатураси — эски жамият кучлари ва анъаналарига қарши қонли ва қонсиз, зўравонлик ва тинчлик, ҳарбий ва иқтисодий, маъмурий ва маърифий йўллар билан кескин курашдир»¹⁴. Ленин миллий сиёсатининг қирралари кўп ва хилма-хил эди. У бир қарашда турли миллатлар ва халқлар орасида тинчлик, ижтимоий-иқтисодий бағрикенглик, миллий эркинлик ва маърифий-тарғибот усуллари орқали ўз ғояларини сингдиришга ҳаракат қилса, асосий мақсадига эришиш учун зарур бўлиб қолганда қон тўкишдан, зўравонлик кўрсатишдан, ҳарбий кучлардан шафқатсизларча фойдаланишдан ҳам ўзини тиймас эди.

Ана шундай хулосалардан келиб чиқиб, Лениннинг миллий мустамлакачилик сиёсати стратегик мақсадга айланган эди. Унинг асл мақсади аста-секинлик билан катта империяларни тугатиб, мустамлакачилик азобини тортаётган халқларга «рахмдиллик» қилиш, уларнинг «кадру қимматини» тиклаш ва инсон ҳуқуқларини барқарор этиш эмас эди. Аксинча, совет гегемон давлатини ташкил этиб, барча миллатларни ва элатларни қўшиб юбориб, уларни ўзлигидан айириб, сунъий урчитилган бедаво халқни яратишдан иборат эди. Бундай бедаволардан иборат

¹³ Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., “Маънавият” 2008. 264-бет

¹⁴ Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., “Маънавият” 2008. 265-бет

жамиятни эса ҳар қандай кўйга солиш ва ўз манфаати йўлида хохлаганича бошқариш мумкин бўлар эди.

Гарчи кичик халқларнинг, миллатлар ва элатларнинг йўқ қилиниши, ягона рус тилида сўзлашувчи янги халқ ёки ижтимоий бирликни вужудга келтириш Ленин бошчилигидаги империя учун қанчалик манфаатли бўлса, бегуноҳ ва жабрдийда рус халқининг ўзи учун шунчалик хатарли ва, айти пайтда, таназзулга бошловчи сиёсат эди. Ленин бошчилигидаги сиёсий кўпорувчилар «руслаштириш» сиёсати билан рус миллатига мансуб халқни чалғитар эди. Бироқ уларнинг бу сиёсатнинг тағмоҳиятини тушуниш учун вақтлари етмасди. Чунки сиёсий жараён ниҳоятда тигиз ва атайлаб ушбу тадбирни тезлаштириш манфаатдор кучларнинг иш услуби эди. Умуман олганда фуқароларга эркин фикрлаш имкони берилмас, жараёнлар боришини таҳлил қилиш ва уларга муносабат билдириш шароити йўқ эди. Хуллас, Ленин «руслаштириш» сиёсатини амалга оширишнинг йўллари кўп ва хилма-хил эди. Буни А. Авторхонов қуйидагиларда кўради.

«1.1958 йилги мактаб ислоҳоти муносабати билан миллий мактабларда миллий тилни ўрганиш ва миллий тилда ўқитишни кўнгилли деб эълон қилган қонун қабул қилинди. Фарзандини миллий мактабга берадими, ўрис мактабигами — энди ота-оналарнинг ўзига боғлиқ. Миллий мактабда дарслар ўрис тилида олиб бориладими, миллий тилдами — буни ҳам улар ҳал қилишади. Ўз-ўзидан маълумки, ота-она фарзандларининг келгуси мавкеи «юкори»га кўтарилиши учун ўрис тили, ўрис мактаби орқали эканини яхши билади ва фарзандини ўша ёққа беради.

2.Миллий тилларнинг луғавий жамғармасига шу тилда муқобил сўзлар бўлишига қарамасдан, атайлаб ўрисча сўзлар ва атамалар киритилади. Ҳатто техника тараққиёти натижасида пайдо бўлган янги ўрисча сўз бирикмаларини ҳам, гарчи миллий сўз бирикмалари билан шу маънони бериш имкони бўлсада, миллий тилларга киритиш таклиф этилди.

3.Туркистон ва Кавказдаги республикалар умумий-миллий таркибида славянлар кўпайиши мўлжалланиб, славян аҳолисини республикаларга кўчириб келиб, оммавий мустамлакалаштириш ишига киришилди»¹⁵.

Ана шу тарзда миллий сиёсат баъзан ўта нозиклик билан ва баъзан ўта кўполлик билан амалга оширилди. Тарихидан айрилган, ўтмишини унутган, миллий маданияти ва анъаналаридан мосуво бўлган совет халқи сингари ижтимоий бирлик дунёга келиши учун ҳамма чоралар кўрилди.

¹⁵ А. Авторхонов. Кремль салтанати. Т., «Чўлпон», 1993, 49-бет.

Умуман олганда «совет халқи» деган атаманинг тагида нима ётади? Бу қандай тушунча? У нимани англатади? Совет олимлари буни қуйидагича шархлашди: «Совет халқи инсонларнинг янги тарихий, ижтимоий ва байналмилал умумлашмаси бўлиб, ўз ягона ҳудудига, иктисодига, мазмунан социалистик маданиятига, иттифоқ умумхалқ давлатига ва коммунизм қуришда умумий мақсадига эгадир. Умумий тил... Ўрис тилидир»¹⁶.

Бу Ленин миллий сиёсати асосидаги илмий методологияга таянган ўша давр фанининг нуқтаи назари. Зотан, у пайтда ҳар қандай фан-у ижтимоий-гуманитар бўладими ё табиий-аниқ фанлар бўладими, қатъи назар, ягона сиёсатга бўйсундирилган ва ҳар қандай фан методологияси Ленин қарашларига асосланган эди. Фан сиёсийлаштирилган ва мафкуралаштирилган эди.

Бундай иллатлар фақат Ленингагина хос эмасди. Унинг ишининг давомчилари ҳам айна ана шу мақсад ва ғоя билан яшашарди. Сталин, Хрушчёв, Брежнев, Суслов, Андропов, Черненко ва бошқалар ҳам айна ана шу мактаб таълимини олган, ана шу таълимотнинг содиқ давомчилари эди. Миллий масалага муносабатда ленинча ёндашув бутун совет давлатининг изчил, доимий равишда ривожлаиб, такомиллашиб борган сиёсатига айланди. Зотан, «дохий» совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ «башорат» қилган эди: «...миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши уларнинг ғайри миллатлар жамоаларидан давлат бўлиб ажралиши, ўз мустақил миллий давлатини тузиши демакдир»¹⁷.

Демак, Ленин миллатларга эркинлик бериш ва миллий равнақни таъминлашдан манфаатдор эмас. У том маънодаги маънавий террор тарафдори. Шунинг учун ҳам ўз сиёсатини изчил ва шафқатсиз равишда давом эттирди: «Бир давлатнинг ичида турли миллатлар бўлиши зарурдир, биз марксчилар уларни яқинлаштириб, қўшиб юборишга интиламиз»¹⁸, — деди. Демак, бир мамлакат ичидаги турли миллатлар маданиятлараро интеграция орқали бир-бирини тушуниш, ўзаро ҳурмат ва миллий маданиятлар равнақини таъминлаш эмас, балки уларни бирлаштириб, қўшиб, йўқ қилиб бориш йўлидан борар эди.

Ленин таълимоти унинг содиқ издошлари томонидан замонга мослаштирилиб давом эттирилди. Жумладан, Сталин «шаклан миллий, мазмунан социалистик»,

¹⁶ Ўша манба. 57-бет.

¹⁷ Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., “Маънавият” 2008. 267-бет

¹⁸ Ўша манба.

Брежнев «мазмунан ягона социалистик, миллий шакллари турлича, руҳан байналмилал маданият»ни яратиш учун курашдилар.

Коммунистик ғояда ворисийлик бутун қонуниятлари билан таъминланган эди. Лениннинг ғоявий шажараси шу даражада мустаҳкам, садоқатли ва эътиқод эдики, уларни бир-биридан кам қўйиш мумкин эмас эди. Ана шундай сиёсий садоқатни ёрқин кўрсатган Брежнев сунъий совет халқини вужудга келтириш борасида ўзига хос «шафқатли», «юмшоқ» йўлни танлади. Бу билан у ҳеч кимга ёмон кўринмади, ҳеч қандай миллатлар ва элатларга тўғридан-тўғри тазйиқ ўтказмади. Ҳаммасининг ишончини қозонишга ҳаракат қилди. Бироқ ана шу юмшоқлик ва сиёсий «маданият» билан миллатларни ўзликдан айиришнинг ўзига хос йўллари топди. У жуда устумонлик билан кичик халқлар ва миллатлар тарихини бутунлай қайтадан яратишга даъват этди. Бутунлай янги ғайримиллий, ғайриилмий, сохталаштирилган, сунъийлаштирилган тарих дунёга келди. Буни А.Авторхонов учта йўналишда кўради:

« - биринчи ақида — барча ўрис бўлмаган халқлар чор империясига ўз хоҳишлари билан қўшилган эмишлар;

- иккинчи ақида — бунга қаршилик кўрсатган ҳамма миллий озодлик ҳаракатлари жаҳолатпараст кучлар экан;

- учинчи ақида — бу халқларнинг кўҳна чор империясига қўшилиши гўё улар учун тараққийпарвар ҳодиса бўлибди»¹⁹.

Ана шу «тараққийпарвар»лик миллатларнинг аста-секинлик билан емирилишига олиб келди. Бироқ, бу билан ҳақиқий миллий хусусиятлар, эътиқод ва иймон, урф-одатлар ва анъаналар таг-томири билан йўқолмади. Юзаки қараганда ҳукмрон сиёсатга «лаббай»гўйлик, ички моҳияти билан эса миллий қадриятларга эътиқод параллел равишда яшади.

Гарчи ўша даврдаги фан, мафкура ленинча миллий сиёсатнинг брежневона талқинини зўр бериб тадқиқ этиб, назарий «асослаб», илмий методологиясини яратишга ва уни оммавий ахборот воситалари жонжаҳди билан тарғиб этишга интилсаларда, бу жиддий ўзгаришларга олиб келолмади. Жумладан, 70-йиллар илмий назарияда бу масала бирмунча тадқиқ этилган ва аниқ хулосаларга келинган эди: «Аҳолининг ўсиб бораётган ҳаракатчанлиги миллат ва элатларнинг доимий яқинлашувига, бир-бирига ўзаро таъсир этиб, тили бойишига олиб келади. Уларнинг

¹⁹ А. Авторхонов. Кремль салтанати. Т., «Чўлпон», 1993, 60-бет.

бири - ўрис тили — барча социалистик мамлакатлар учун умумий тилга айланади»²⁰. Бироқ ҳаёт ҳақиқати, миллий хусусиятлар ва ўзига хосликнинг «темир» қонуниятлари бундай сохта, асоссиз, баландпарвоз илмий «ҳақиқат»лардан устун келди. Тарихий тараққиёт меъёрлари устуворлик қилди.

Горбачёв эса мазкур ғояни бирмунча «демократлаштирган» ҳолатда, «қоғозга ўраб» илгари сурди: «Зиёлилар ўз тарихий илдизларини ўрганмоқдалар. Бу гоҳида тарихни ва у билан боғлиқ бўлган барча нарсаларни, тараққиётга зид тарихий нарсаларни ҳам илоҳийлаштиришга олиб келмоқда»²¹.

Демак, биринчидан, Бош котиб миллий тарих ва у билан боғлиқ бўлган кадриятларни ўрганишга қарши. Уни «тараққиётга зид нарсалар» деб тушунади. Чунки Горбачёвнинг мақсади ягона совет халқининг шаклланишига, улуғ давлатчилик ва улуғ миллатчилик ғояларини амалга оширишга интилишдир.

Иккинчидан, тарихни ўрганиш охир-оқибатда миллатларнинг уйғонишига олиб келади. Ҳар бир халқнинг ўзига хос буюк ўтмиши, улуғ маданияти, миллий ўзлигини белгилайдиган анъаналари бор. Аждодлар қолдирган маънавий мерос уларни рағбатлантиради, миллий тараққиётга даъват этади. Натижада совет миллий сиёсати чок-чокидан сўкилиб, «буюк» империя инқирозга учрайди. Буни яхши билган Горбачёв зиёлиларни кишанлаш, тарихни ўрганишни илоҳийлаштириш тамғаси билан «шовинизм»да айблаш йўлидан борди.

Репрессия ва қон тўкишлар Совет ҳокимиятининг доимий иш усули эди. Турли даврларда, турли номлар ва баҳоналар билан халқни қириш, миллатнинг энг сара вакилларини йўқ қилиш тамойилга айланиб қолган эди. «Эрон жосуси», «Хитой жосуси», «Халқ душмани», «Ёт унсурлар», «Бузғунчилар», «Иродасизлар» сингари турли номлар билан миллионлаб кишилар қатл этилган ва сургун этилган.

«Қабоҳат салтанати» китобида келтирилишича, 1917— 1929 йилги фуқаролар урушида 15 миллион киши, 1929-1933 йилги очлик даврида 8 миллион киши, 1933— 1939 йилдаги қатағонларда 16 миллион, 1945—1954 йиллардаги сургунлар ва очликдан 4 миллион киши қурбон бўлган. Хулоса қилиб айтганда, Совет тузуми айни ана шу йилларда ўз аҳолисининг учдан бир қисмини — етмиш миллиондан зиёдини атайлаб йўқотган.

«Босмачилик» номи билан «миллий озодлик ҳаракати»га қўшилганлардан 16 йил давомида 1 миллион 200 минг ўзбек қурбон бўлди. Бир ярим миллион мусулмон

²⁰ А. Авторхонов. Кремль салтанати. Т., «Чўлпон», 1993, 60-бет.

²¹ «Правда». 1987, 14январь.

худосизлар жамияти билан келишолмай хорижга чиқиб кетди. 1 миллион 700 минг киши «босмачилик ҳаракати»ни қўллаб-қувватлаганликда айбланиб, Сибирга сургун қилинди²².

Фақат шугина эмас. Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистон чор ҳукумати сиёсати даврида қандай бўлса ўшандай стратегик аҳамиятга эга бўлган майдонга айлантирилди. Аниқроғи, СССРнинг пахта мустақиллиги сиёсати Ўзбекистон орқали амалга оширилди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг пахтадан бошқа ҳамма соҳалари кескин қисқартириб юборилди. Ўзбеклар фақат пахта етиштирувчи деҳқонларга айлантирилди. Саноат, транспорт, алоқа тармоқлари энг қуйи кўрсаткичларда амалга оширилди. Ижтимоий соҳа, фан, таълим, маданият ва соғлиқни сақлаш иттифоқ кўрсаткичидан энг паст даражада ташкил этилди. Экологик муаммолар аста-секинлик билан чуқурлашиб бориб, охир-оқибатда бугун инсоният фожиасига айлантирилди.

Бир қарашда Брежнев раҳбарлик қилган даврларда мамлакатда бирмунча сокинлик ва тинч тараққиёт таъминлангандай эди. Бироқ инсоннинг энг катта иқтидори - даҳолик қудрати сўндирилди. У тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш воситаси бўлиб қолди. Фикрламай яшаш, инсон тафаккурини чеклаш, муносабат билдириш каби ақлий салоҳият барҳам топди. Мутелик ва тобелик кайфияти чуқур илдиз отди. Бу аста секинлик билан ўз ўтмишини унутиш, келажакка кўр-кўрона назар ташлаш ва шунчаки кун кечириш кайфиятини чуқурлаштирди.

Коммунистик мафкура одамлар қалбига таҳдид солди. Ҳукмрон ғоя олдида фуқаро ўзини ночор ҳис этадиган, ўз имкониятларини рўёбга чиқаролмайдиган жонзотга айланди. Ана шундай тарзда халқнинг эркин меҳнат қилишга бўлган рағбати сўндирилди.

Мустақил фикрлайдиган, юз бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил баҳо берадиган кишилар ўзбошимча, маҳмадона деб кораланар, тазйиққа олинар эди. Бу тузум шундай носоғлом муҳитни вужудга келтирган эдики, натижада лаёқатсиз, фикрсиз, лаганбардор, бошлиққа таъзим, ходимга зуғум кўрсатадиганлар кадр-қиммат топиб яшарди. Негаки, мустамлакачилик сиёсатининг табиати шуни тақозо қилар эди.

Буларнинг барчаси жамиятнинг маънавий таназзулини тезлаштирди. Халқ манфаатини ўйлаган, унинг онгига нур, қалбига зиё бағишлашга интилган, виждон ва ақл билан ишлашга, хуррият учун курашга чорлаганлар эса коммунистик

²² «Қабохат салтанати». Мақолаларгўплами. Т., «Ўзбекистон», 1996, 24-25-бетлар.

партиянинг лаббайгўй югурдаклари томонидан сўроқ терговга тутилар, маънавий жиҳатдан бадном қилинар, баъзан эса ҳатто жисмоний маҳв ҳам этилар эди.

Натижада бундай беаёв ва шафқатсиз бедодликлардан огоҳ бўлиб турган халқ бутунлай умидсизликка тушди. Жамиятда на партияга, на сиёсатга, на давлат ва унинг йўлбошчиларига ишонч қолди. Ишончидан айрилган киши эса руҳан ўлиқдир.

Маълумки, руҳияти шикаста ва озурда, ҳадик ва қўрқув гирдобига тушган одамда яратишга, бунёд этишга интилиш бўлмайди. Ва ҳатто ҳаётга, яшашга рағбат ҳам шунчаки «кун кўриш»га айланади.

Ҳаётга бефарқ қараш, лоқайдлик аксарият кўпчиликнинг яшаш тарзига айланди. «Совет кишиси» ўз соясидан чўчиб яшайдиган бўлиб қолди. Чунки юрагининг туб-тубига қўрқув билан қозик қилиб қоқилган тобелик, мутелик туйғуси уни тирик мурда ҳолига солиб қўйган эди.

Тарихий тажриба ҳар қандай ислоҳот ва янгиланишлар энг аввало инсон онги ва қалби орқали ўтган тақдирдагина самарали натижа беришини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда озодликнинг илк кунлариданоқ одамлар онги ва тафаккурини ўзгартиришга эътибор бериб келинмоқда. «Иқтисодий ислоҳотларни ҳал этиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо маънавий ислоҳотлар, қуллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш — бу дунёда бундан ортиқроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ»²³.

Ислом Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ баён этган бу фикр халқни маърифий уйғоқликка чорлаш йўлидаги оташин даъват бўлиш билан бирга, бу соҳадаги ишларимизнинг асосий йўналишларини ҳам белгилаб берган эди.

1980 йилларнинг охирига келиб вазият бирмунча ўзгарди. Бу айти демократик жараёнларнинг чуқурлашиши ва уйғонаётган халқнинг уйғонаётган тафаккури билан боғлиқ бўлган ҳодиса эди. Бироқ ҳар бир республиканинг ижтимоий-сиёсий иқлими, тарихий жараённинг бориши бевосита ана шу республика раҳбарининг хатти-ҳаракати, ижтимоий-сиёсий жараёнлар оқимиға муносабати билан боғлиқ эди.

Сиёсий жасорат, сиёсий ирода, воқеликни тўғри англаш, тўғри баҳолаш ҳақиқий раҳбар учун ноёб фазилат. Демократия ҳақида кўпиртириб гапириб, зўравонлик режимини кучайтиришга интилган М. Горбачёвнинг сиёсий йўли, аниқроғи, позицияси Ўзбекистон учун ва умуман миллий республикалар учун манфаатли эмас

²³ И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, 6-жилд, «Ўзбекистон», 1998.

эди. Иттифоқдош республикалар раҳбарлари орасида биринчи бўлиб Ислом Каримов М. Горбачёвга буни рўйирост айтди. Республика раҳбари сифатида ўз юртининг барча ютуғию нуқсонларига ўзини қалқон қилди. Раҳбар сифатидаги қатъий ва мустаҳкам иродасини кўрсатди. Ислом Каримовнинг бундай феъл-атвори ва хатти-харакатига ҳар ким ҳар хил баҳо берди. Жумладан, М. Горбачёв уни шартакиликка, бетгачопарликка йўйса, унинг гумашталари бу фикрларни қўллаб-қувватлашди. Ўзбеклар қаторида барча совет халқи эса Ислом Каримов интилишларини қўллаб-қувватлади. Чунки Ислом Каримов позицияси нафақат қардош республикалар халқлари, балки Россия аҳолиси манфаатларини ҳам ўзида мужассам этган эди. Шунинг учун ҳам Москва нашрларидан бири «Ўзбекистон Президенти И. Каримов иттифоқ микёсидаги сиёсий арбоб сифатида СССР халқ депутатларининг IV съезди кунларида туғилди. У М. Горбачёвни қаттиқ танқид қилиб, «команда»ни ўзгартиришни талаб қилди. Кўпчилик учун бу буткул кутилмаган ҳодиса эди. Узоқ йиллар мобайнида анъанага кўра Ўрта Осиё республикалари олий раҳбарлари Марказ сиёсатига эргашиб юрар эдилар. Қандай ўзгариш юз берди? Каримов ўз кучига бундай қатъиятли ишонч қаердан пайдо бўлди?»²⁴ — деб ёзган эди. Бундай ҳайрат ва ҳаяжонни тушуниш мумкин. Тўғри таъкидланганидек, 130 йилдан бери давом этаётган мутелик кайфияти каттаю кичикни ўз домига тортган эди. Ўзбекистон раҳбари иттифоқдош республикалар раҳбарлари орасида биринчи бўлиб шаклланган сиёсий тафаккур оламида тўнтариш ясади. Янгича фикрлайдиган, жамиятда юз бераётган ижтимоий-сиёсий жараёнларни тўғри баҳолайдиган мард ва жасур кишилардан иборат янги «команда» тўплаши зарурат эканлигини, сиёсий демагогияга барҳам бериш вақти келганлигини очик-ойдин айтди. Шундай қилиб, Ислом Каримов айна ана шу қолипни — ленинча бошқарув тамойилларини чиппакка чиқарди. Дарвоқе, у ҳеч қандай олдиндан тайёрланган ёки русумга айланган «қолип»га сиғмайди! У айна ана шундай ўзига хослиги, ҳақиқат ва адолат йўлидаги ўта қайсарлиги ва ўжарлиги билан бутунлай янги типдаги раҳбар феноменини кашф этди.

Ислом Каримов ўзининг радикал фикрлари ва воқеликка кутилмаганда, фавқулодда ёндашувлари билан советлар империясининг инқирозини тезлаштирди. Коммунистик афсонанинг сароблигини исбот этди. Ўзбекистонни, қолаверса, барча иттифоқдош республикаларни ғоявий таназзул гирдобига тортган совет тоталитаризмига қарши тура олди ва уни қатъият билан енгди. Ҳарбий коммунизм ва

²⁴ Л. Левитин. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Т., «Ўзбекистон», 2001. 104-бет.

фукарлар социализмининг ленинча ғоялари уйдирмаларини фoш этиш билан ўзининг ноёб мафкуравий ва сиёсий жиҳатидан бутунлай янги, тасаввуримизга сиғмайдиган дунёнинг кашф этувчиси сифатида кўрсата олди.

Тарих ғилдирагининг бир текисдаги ҳаракатини, меъёрини бузиш ҳамма вақт ҳам қувончли бўлавермайди. Бу бир жиҳатдан ислоҳотчининг мўлжални қай даражада тўғри олгани билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан айти шу ҳаракатни ҳалокатларга йўл қўймасдан, синаб кўрилмаган, биров юрмаган хавфли-хатарли доводдаги ишончли ҳаракатни таъминлаш ҳамдир. Ана шу тарзда учинчи энг муҳим масала юзага келади. Бу бевосита шахс ҳаёти, тақдири билан боғлиқ бўлган тарихий ҳодиса.

II. БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛ ТАРАҚҚИЁТ ДАВРИГА КИРГАНДАН КЕЙИН ШАКЛЛАНАЁТГАН ХУРФИКРЛИК

2.1 Ўзгараётган замон ва миллий ғоя

Мафкура ҳақида турли даврларда турли фикрлар ўртага ташланган. Унинг сафарбарлик, йўналтирувчилик, даъваткорлик жиҳатлари инсоният тарихида ҳар хил шаклларда кўзга ташланади. Тарихда мафкурани ҳаддан ташқари ва бир ёклама бўрттириб юбориш, унга оломонларча, кўр-кўрона эргашиш каби салбий ҳодисалар мафкуравий ақидапарастликка олиб келганлиги ҳам сир эмас.

Ҳар қандай мафкуранинг сафарбарлик кучи, таъсирчанлиги, инсонпарварлиги ва ҳаётийлиги бевосита макон ва замон, олам ва одам муносабатларини қай даражада ўзига мужассам этганлиги, маълум бир маконда асрлар мобайнида шаклланган турмуш тарзи, анъаналар, урф-одатлар, ақидалар асосида дунёга келган маънавий-ахлоқий мезон ва руҳий кечинмалар инобатга олинганлиги билан боғлиқ.

Миллий уйғониш ҳодисаси юз бераётган, миллат ўзлигини англай бошлаган бир даврда худди ана шу ижобий ҳодисаларни вужудга келтирган миллий истиклол моҳияти, мазмуни ва қадрияти хусусида ўйламасдан иложимиз йўқ. Зотан, айти миллий истиклол туфайли озод сўз, эркин фикр ва ҳур инсон тушунчалари уйғунлашган, асрлар мобайнида турмуш тарзи ва миллат қиёфасини белгилайдиган воқеликлар ҳақида гапириш зарур деб ўйлаймиз.

Зотан, бунингсиз бугунги миллий уйғониш ва миллий тараққиёт моҳиятини англаш мумкин эмас. Мафкурада асрлар мобайнида шаклланган дунёқараш ва тушунчалар, турмуш тарзи ва анъаналар, миллатнинг шаклланиш жараёнлари, босқичлари, хусусан, эволюцияси инобатга олинмоғи зарур. Айти ана шу ривожланиш босқичлари инсон тафаккури динамикасини ўзида мужассам этади. Бу икки унсур жамият янгиланиш жараёнида ўзаро боғлиқ, уйғун ҳолда вужудга

келади. Акс ҳолда мафкура заминдан узилган, ҳаёт ҳақиқатини ўзида ифода этолмаган «муаллақ» ғоя сифатида қолаверади. Биз буни яқин ўтмишимизда кўрдик.

Коммунистик мафкура айна миллий манфаатларни ҳисобга олмаганлиги, миллий дунёқараш, туб аҳоли руҳияти, кайфияти ва ақидалардан узоқлиги, турмуш тарзи ва анъаналарни ўзида ифода этолмаганлиги учун ҳам инқирозга учради.

Шўро даврида «совет турмуш тарзи» шаклидаги ҳавойи, миллий манфаатлардан узоқлашган тенденциянинг вужудга келганлиги ҳукмрон мафкуранинг ғайриодатий, ясама ва зўраки ғоялар йиғиндисига айлантириб юборди. Айна совет турмуш тарзи шаклидаги тоталитар ғоянинг илдиз ота бошлаганлиги айниқса миллий республикаларнинг қадимий анъаналарини сиқиб чиқарди. Зўравонлик билан одамлар ҳаётини ўзгартириб юборди. Натижада жамиятда мафкуравий парокандалик, маънавий кемтиклик, маърифий таназзул вужудга келди.

Мафкура янги «совет анъаналари»ни вужудга келтиришга интилди. Миллий руҳ, миллий психология, халқ маънавий эҳтиёжи сингари миллий-тарихий анъаналарни йўқ қилишга интилди. Халқ ўзининг тарихий анъаналари билан совет анъаналари ўртасидаги зиддият қуршовида қолди. Бундай рухий ва маънавий зиддият ўтмиш ва истиқбол ўртасидаги муносабатларни чигаллаштириб юборди.

Халқни миллий ақидаларидан, қадимий тушунчаларидан ажратиш, зўрлик билан унинг онгига ва ҳаётига сохта турмуш тарзини киритиш авторитар сиёсат маҳсули сифатида ўзининг салбий натижаларини кўрсатди. Жараёнларнинг барқарор тараққиётига тўсқинлик қилди. Шўро мафкураси ягона ва ҳукмрон сиёсий оқимга айланди. Табиийки, бундай шароитда партиявий қатлам, айниқса, унинг раҳбарияти фаолият дастурини сўзсиз итоат асосига қуради. Натижада бутун фуқаролар, яхлит жамият хоҳиш-истаги, ақидаси, мақсад-интилишлари, ҳаётга муносабатлари ва шахсий эҳтиёжларидан қатъи назар бир ғояга бўйсунди. Аниқроғи, фуқаро миллий, диний ва бошқа хусусиятлардан қатъи назар бир ғоя асосида яшашга маҳкум этилади. Ҳар қандай эркинлик ва либерализм имкониятларига зид равишда умумий бирлик ва режалаштирилган асосда фаолият кўрсатишга даъват этилади. Бундай марказлаштирилган мафкуравий тизим, ғоявий механизм инсоннинг фикрлаш қобилиятини сўндиради. Коммунистик мафкура механизми инсоннинг сиёсий мақсадларини амалга ошириш учун зарур бўлган шахсий ҳуқуқларини чеклаб қўйди. Коммунистик партия, ВЛКСМ, Касаба уюшмаси, Пионер ташкилоти аъзоси умуман жамият аъзоси битта фикр, битта мақсад билан яшашга маҳкум этилди.

Аста-секинлик билан ҳамфикрлик феномени кадриятларни стандартлашга олиб келди. Миллион-миллион одамларнинг воқеликка бир кўз билан қарашга, ҳаётни бир хил талқин қилишга, бир хил тушунишга мажбур қилди.

Коммунистик мафкура ўзининг қотиб қолган ва чекланганлик иллатлари билан аҳолини жамиятдан, мамлакатни оламдан ажратиб қўйди. Маънавий-маърифий ва тарғибий-ташвиқий тизимнинг бир қолипга тушиб қолганлиги илмий догматизмни, ғоявий демогогияни вужудга келтирди. Тафаккур тараққиётига тўсиқ бўлди.

Ислохотларнинг муваффақиятли бориши ва узлуксиз самараси бевосита, мамлакатимиз раҳбари Ислом Каримов айтганидек, айна миллий ғоя ва миллий тафаккурнинг нечоғлик шаклланганлиги билан боғлиқ. 130 йиллик мустамлакачилик даврида фикрламай яшашга одатланган, дунёқарашлари чекланган инсон ишлаб чиқариш воситасига айлантирилган ва давлат механизмининг энг арзон, бекадр мурвати бўлиб қолган бир пайтда унинг қалбига, ҳиссиётига таъсир ўтказиш, озурда ва нимжон тўйғуларини жонлантириш жуда катта маънавий-руҳий ҳодиса. Яратувчилик ва бунёдкорликнинг, миллий тараққиётнинг асоси фақат миллий уйғониш эканлигини Президентимиз такрор ва такрор уқтиради. Миллатни уйғотиш эса миллий онг ва миллий мафкура орқалигина амалга оширилади. Акс ҳолда миллат яна яқин ўтмишимиздаги сингари чуқур депрессия қомига тушиб қолиши мумкин. Қайсидир реакцион ғоя, ғайриинсоний мафкура халқни ўзига оғдириб олишига, бутун жамиятни қамраб олишига имкон яратилади.

Ҳаёт янгиланаётган, ҳар қандай «изм»лардан холи бўлган соф инсонпарвар жамият қурилаётган бир пайтда миллий манфаатларга хизмат қиладиган ва миллий тараққиётга катта туртки берадиган миллий ғоянинг ўзига хос характерли жиҳатлари бор. Бу қуйидагилардан иборат:

инсоннинг ҳаётда тутган ўрни ва ролини белгилаши; асрлар мобайнида шаклланган дунёқарашлар, миллий анъаналар асосида улуғ аждодларимизнинг буюк мероси, ғоялари асосида янги, замонавий, илғор ғояни вужудга келтириши; инсон фаолияти ва жамият ўртасидаги муносабатларни чуқурлаштириши; жамият ҳаётини ташкил этишга, аҳолига таъсир ўтказишга ва уни сафарбарликка даъват этиши;

- инсоният тараққиёти тарихий тажрибалари билан миллий уйғониш манфаатларини уйғунлаштирадиган омилга айланмоғи керак.

Мафкура ҳеч қачон тарқоқ ва узук-юлуқ бўлмаслиги лозим. У жамият тараққиётини тўлалигича қамраб олган узлуксиз, тадрижий, ўзини ўзи тўлдириб борадиган, доимий ҳаракатдаги тизимга айланиши даркор. Жамият янгиланаётган,

онгимиз ва тафаккуримиз ўзгараётган бир пайтда миллий тараққиёт омили бўлиб хизмат қилиш учун эски мафкуравий андозалардан воз кечишимиз, янги ижтимоий жараёнларнинг бутун моҳиятини ифодалаб берадиган янги мафқурани вужудга келтиришимиз керак. У бутунлай янги даврнинг, уйғонаётган руҳият, уйғонаётган инсон ҳиссиёти ва жонланаётган янгича тафаккурнинг маҳсули сифатида дунёга келмоғи лозим. Миллий истиқлол ғояси ана шундай олий кадриятга айланаётган ҳодисадир. У янгича тарихий шароитда янги давр руҳини ўзида ифода этган ғоявий куч сифатида дунёга келмоқда. Фақат ана шу ғоягина олам ҳақидаги тушунчаларимиз, одам ва олам ўртасидаги муносабатлар, шахс маъанавий камолоти ва жамият тараққиётининг муҳим омили бўлиб шаклланмоқда.

Албатта, мустақилликнинг ўтган даври бугун онгимиз ва тафаккуримизни анча-мунча янгиледи. Жумладан, ҳаётга муносабатларимиз ўзгарди, келажакка ишончимиз ошди ва мамлакатимизнинг келажаги буюк бўлишига қатъий имон келтиряпмиз. Бу масаланинг бир томони.

Масаланинг иккинчи томони шундаки, мустақил тараққиёт жаҳон ҳамжамияти дастурхони атрофидан муносиб ўринга эга бўлиш, ўз сўзи, ўз нуқтаи назари, ўз неъматлари билан тенгларнинг тенги сифатида мулоқотларга киришиш масъулиятини ҳам халқимиз гарданига қўйди. Ватан ўз гарданига дадил олган бу оғир юк — ўз халқи тақдири ва унинг истиқболини белгилашдек катта масъулиятни ҳам шараф билан уддаламоқда. Эркин ва озод бўлгач, ўзлигимизни англаш зарурати, ўз кадр қимматимиз, инсонлик моҳияти хусусида ҳам, олий мақомлари ҳақида ҳам ўйлай бошладик...

Учинчидан, инсон руҳ ва тафаккур эгаси бўлган мавжудот сифатида ўзининг тенгсиз қобилиятини, чексиз имкониятларини рўёбга чиқариш учун шароит яратилди. Энди ҳар бир фуқаро ўзини озод хис этиш, эркин фаолият кўрсатиш орқали яратувчилик қобилиятини шакллантиришга, том маънода ўзининг тақдирини ўзи белгилаш орқали жамият тақдирини белгилашга дахлдор эканлигини англай бошлади. Ҳар бир кишида жамият ҳаётига дахлдорлик, миллат ва мамлакат тақдирига бефарқ бўлмаслик ҳисси шакллана бошлади.

Президент Ислом Каримов: «Истиқлол йўлининг пировард мақсади маърифатли жамият қуришдир», — деган эди. Дарҳақиқат, маърифатли халқни енгиб бўлмайди. Маърифатли халқни йўлдан оздириб, бошқа йўлга солиб бўлмайди. Чунки маърифатли халқ ўз ҳаётини ақл-идрок билан қуради, ўз ҳаёт йўлини ақл билан танлайди. Халқни катта ақл, катта тафаккур орқали танлаган йўлидан оздириш учун унга тенг келадиган ва ҳатто, ундан ҳам кучлироқ бўлган ақл-идрок керак

бўлади. Шунинг учун маърифатли жамият, маърифатли халқ ҳамиша ўз ахдига содиқлик, танлаган йўлига собитлик, истиқболига эса катта ишонч билан яшайди.

Миллий ғоя, миллий онг миллий анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзи асосида шаклланади. Одамлар умуминсоний қадрият даражасига кўтарилган миллий манфаат атрофида онгли равишда, ақл-идрок йўриғи билан жипсладилар. Натижада ушбу интилишлар мажмуи миллий истиқлол ғояси орқали миллион-миллион кишиларни ўз ортидан эргаштиради.

Даврлар ўтаверади, замонлар ўзгараверади. Бироқ халқ дунёқараши, миллатнинг маънавий-руҳий қиёфаси, моҳият ва мазмуни авлоддан-авлодга кўчиб, янги бўёқлар, янги мўлжаллар касб этган ҳолда давом этаверади. Бу боқий ва узлуксиз жараён миллат феномени сифатида фуқаро ҳис-туйғулари, ақидалари ва муносабатларини, руҳий оламини ўзида ифода этади. Президент Ислом Каримов миллий истиқлол ғояси халқ маънавиятини миллат маданий ривожигади шу давомийлик, ворисийлик ва узвийликни инобатга олсагина, унга таянсагина, миллий руҳият ва миллий кайфиятни ўзида мужассам этсагина яшовчан ва таъсирчан бўлишини алоҳида уқтиради. Миллий давлат масалалари жамият мақсадларига, жамият белгиланган мўлжаллар оддий инсонлар орзу-ўйларига айланган ҳолдагина ижтимоий-сиёсий жараёнлар ортга қайтмас хусусият касб этади. Бу тенденция эса жамият аъзоларининг барчасини ўз оёғида ўзи мустақкам туришига, «озод бўлсанг озод бўлишга, мустақил бўлсанг мустақил бўлишга»²⁵, фикрлаб яшашга, онгли идрок, тафаккур асосида ҳаёт қуришга даъват этади. Айни пайтда, миллий истиқлол ғояси давлат, жамият ва шахс учун ҳаётбахш куч манбаига, узлуксиз ва поёнсиз таъсир имкониятларига эга бўлади.

Шу боисдан ҳам мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов миллий онг, миллий ўзига хослик миллатга мансубликни юқори даражада англашдан келиб чиқиши масаласига алоҳида урғу беради. Зеро, қачонки халқ ўз тарихий тараққиёти даврида миллат бўлиб шаклланиб, унга мансубликни орият, кадр-қиммат ва қадрият даражасида англаса, уни ҳимоя қилишга, асраб-авайлашга интилади.

Натижада ҳар бир фуқаронинг умумий мақсадлар ва манфаатлар йўлида бирлашиб яшашига, бирлашиб қурашишига имкон яратилади. Ана шунда бошқа ҳар қандай бегона ғоялар йўли тўсилади. Одамлар жаҳолат ва ғанимлик ёювчи мафкуравий тазйиқлар ва турли жоҳилий даъватларга ишонмай кўядилар. Турли ғоявий хуружлар авж олаётган, бизнинг энг муқаддас ғоя ва мақсадларимизга таҳдид

²⁵ И.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 2000, 494-бет.

солаётган бир пайтда фожиалар содир бўлмасидан илгарироқ унинг олдини олишнинг энг тўғри ва ягона йўли ҳам бегона ва сохта ғояларга қарши кенг ижтимоий маконда ғоявий иммунитетни кучайтиришдир.

Президент Ислом Каримов «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавобларида худди ана шу масалани долзарб қилиб кўтаради ва бегона ғоялар ўз таъсирини ўтказолмайдиган, унга қарши кураша оладиган иммунитет зарурлиги ғоясини Ўзбекистон геосиёсий маконига мувофиқлаштирган ҳолда асослаб беради. Жумладан, у «ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун, аввало, киши организмида унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур»²⁶, - дейди.

Айни мафкуравий иммунитет жамият ҳаётининг энг нозик жиҳатларидан, фуқароларнинг ҳис-туйғуларидан, мақсад ва интилишларидан, маънавий-маърифий ва руҳий-ахлоқий даражасидан келиб чиқади. Агар миллий истиқлол ғояси инсонлик шаъни билан боғлиқ бўлган ҳиссиётдан, маънавий интеллектуал салоҳиятлардан келиб чиқсагина инсонни бошқаради, йўлга солади. Коммунистик мафкура исканжасидан озод бўлганимиздан сўнг, мустақил тараққиёт йўлига кирганимиздан буён доимий тарзда турли ғоялар ҳаётимизга бостириб киришга, йиллар мобайнида мисколлаб тартибга туширган ҳаётимиз ва турмуш тарзимизни издан чиқазишга ҳаракатлар қилинмоқда. Қарийб уч минг йиллик тараққиётимизда ота-боболаримиздан қолган буюк меросни англай бошлаган бир пайтимизда унинг барчасини барбод қиладиган таҳликали ғоялар қуршаб олмоқда. Ана шундай ғайриинсоний ғояларга қарши турадиган мустаҳкам имонимиз, миллий ғуруримиз, инсоний шаънимиз билан боғлиқ бўлган миллий ғояга умумжамят эҳтиёжи кучайиб борди. Бу ғоят муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган эҳтиёжни мустақиллигимиз ташаббускори ва раҳнамоси Президент Ислом Каримовнинг ўзи қондиришга жазм этиб, ватанни асраш, мустақилликни ҳимоя қилиш ва озод ҳам обод жамият қуриш истиқболини ифодаловчи миллий ғоя концепциясини ишлаб чиқди ва амалиётга фаол сингдиришга бош-қош бўлмоқда. Вақт миллий истиқлол ғояси юрт тинчлиги, эл омонлиги, ватан равнақи учун ҳаётий зарурат, тараққиёт кафолати, буюк келажак пойдевори эканлигини кўрсатиб берди. Дарҳақиқат, Юртбошимиз ҳақли равишда уқтирганидек, «Ҳозирги замондаги энг катта хавф -

²⁶И.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т., «Ўзбекистон», 2000, 494-бет.

инсонларнинг қалбини ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади»²⁷.

XX аср цивилизацияси дунёни ақл-идрок билан забт этиш тамойилини ҳозирги замон тараққиётининг ўзига хос тенденциясига, геополитик мавқеларга эга бўлишнинг устувор хусусиятига айлантди. Шунинг учун ҳам бугун давлатлар кудрати, мамлакатлар салоҳияти ядровий полигонлар билан эмас, ғоявий, мафкуравий полигонлардаги салоҳият билан ўлчанади. Бугунги ижтимоий-сиёсий таъсирлар жараёнини чуқур сиёсий донишмандлик билан башорат қилган Президент Ислом Каримов бу ҳақда шундай деган эди: «Ҳозирги вақтда кудратли давлатлар ва муайян сиёсий марказлар ўз мақсадларига эришиш учун, аввало, забт этмоқчи, ўз таъсир доирасига олмоқчи бўлган мамлакатларнинг аҳолиси онгини ўзига қарам қилишга интилади»²⁸.

2.2 Ижтимоий мураса маданияти

Ўтиш даврида кўп миллатли мамлакатда миллатлараро мураса муҳитини яратиш катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга. Айниқса Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элатга мансуб турли дунёқараш ва турмуш тарзига эга бўлган аҳоли яшайдиган, 10 дан ортиқ диний конфессиялар фаолият кўрсатаётган мамлакатда ижтимоий мураса муҳитини яратиш фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Мазкур муаммо мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ҳал этилиши долзарб масала сифатида давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Президент Ислом Каримов мамлакатда юрт тинчлигини таъминлаш ва барқарор муҳитни яратиш, миллатлараро муносабатларни мувофиқлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб унинг назарий асосларини ишлаб чиқди ва амалиётда фаоллик билан жорий эта бошлади. Натижада мамлакатимизда ижтимоий мураса — мувозанат концепцияси дунёга келди. Дарҳақиқат, жамиятда муайян ижтимоий меъёрларга эга бўлиш, турли диний ва миллий қарашдаги аҳоли табақалари интилишларини уйғунлаштириш, уларни мамлакат тараққиётини белгилайдиган ғоя атрофида бирлаштириб йўналтириш фавқулодда катта салоҳият тақозо этиши равшан. Айни чоғда умумий фикрларга келиш ҳар бир инсон эркинлиги, шахсий талаблари ва рағбатини бўғиш ҳисобидан

²⁷ И.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 2000, 491-бет.

²⁸ И.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 2000, 491-бет.

бўлмаслиги ҳам зарур. Зеро, инсон илоҳий ва табиий қисматига кўра мутлак бетакрор ходисадир. Абу Мансур ал-Мотуридий мазкур масалага алоҳида урғу бериб инсонга берилган муқаддас ҳуқуқлардан бири ихтиёрий танлов, меъёрий мувозанатга интилиш ва ҳақни ўз рағбатига кўра топа билиш салоҳияти эканлигини таъкидлайди ва «... барча амалларни, хусусан, меъёрлар, эътиқодлар, қоидалар, фаолиятларни Аллоҳ яратади, аммо уларнинг барчасини инсон танлайди ва ўз ихтиёри билан амалга оширади. Танлаш ва ихтиёр қилиш жараёнларида инсоннинг масъулияти, эътиқодий жавобгарлиги намоён бўлади»²⁹, - дейди.

Дарҳақиқат, миллатидан, ирқидан ва дунёқарашидан қатъи назар мамлакат фуқароси ўз эҳтиёжларини қондириш учун барча имкониятларга эга бўлиши, ўз ҳаётини ихтиёрий танлов асосида йўлга қўйиши керак. Аини пайтда у жамиятда барқарорлик мувозанатини сақлаш, мурасага келиш ва бир-бирини тушуниш, баҳсли томон далилларига адолат мезонлари билан ёндашиш, умумий ҳамжиҳатлик руҳини таркиб топтиришга ўз ҳиссасини қўшиши лозим.

Жамият янгиланаётган, миллий ва умуминсоний қадриятлар тикланаётган бир пайтда турли миллатлар ўртасидаги муносабатлар, миллатлараро тотувлик масаласини янгича тамойиллар воситасида ҳал этиш кун тартибидаги энг муҳим масаладир. Инсон манфаатларини ҳимоя қилишни умумжаҳон меъёрларига тенглаштириш, унинг ҳуқуқларини стандартлаштириш ва дунёнинг энг илғор ўлчамлари билан мувофиқлаштириш Ўзбекистонда давлат ислохотчилик сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айлантирилди. Жумладан, Ўзбекистон «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси», «Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция», «Хотин-қизларга нисбатан камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги конвенция», «Халқларнинг тинчликка доир ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция», «Дин ва эътиқод асосидаги мурасасизлик ва камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида декларация», «Ирқий камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги халқаро конвенция» ва бошқа халқаро ҳужжатларга қўшилди. Бу Ўзбекистонда жамиятни барқарорлаштириш ва ижтимоий мураса концепциясини амалга оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Шўролар даврида мазкур муаммони ҳал этишнинг фақат бир йўли, яъни узлуксиз прессинг — доимий тазйиқ, куч билан таъсир кўрсатиш усуллари қўлланиб келинди. Демократик тартиботлар, ҳуқуқий давлатчилик тамойиллари эса мазкур масала ижросини жамият кучи ва

²⁹ Р.Убайдуллаев, М.Бекмуродов. “Асрлар қаридан келаётган садо”, Ал-Мотуридий таълимоти ва унинг X-XII асрларда Мовароуннаҳр маданиятида тутган ўрни. Маърузалар тўплами, ЎзФА, Тошкенк, 1999 йил, 43-бет.

имкониятлари орқали амалга оширишни тақозо этади. Бу эса жуда мураккаб, онг билан боғлиқ бўлган, вақт тақозо этадиган маънавий, маърифий ва рухий ҳодиса. Хусусан, тоталитаризм иллатлари, мафкуравий яккаҳокимлиқ, миллатларни ассимиляция этиб йўқ қилиш, сунъий «урчитилган» ягона совет халқини вужудга келтириш сиёсати исқанжасида узоқ йиллар яшаган халқларни янги шароитда ихтиёрий негизларда яқинлаштириш, улар тафаккурида ўзгариш ясаш анча мураккаб ҳодиса эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Кўп миллатли Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни мувофиқлаштириш ва муросавий мувозанатни юзага келтиришнинг мураккаб жараёни катта заҳматлар эвазига амалга оширилди. Миллатлараро муносабатларни барқарорлаштириш ўтиш даври учун устувор вазифа бўлиб, этник муаммоларни ҳал этишда давлат фақат адолатга таянсагина, унинг сиёсатида миллий, ирқий, диний мансублигидан қатъи назар яхлит мамлакат фуқароси тақдири камраб олинсагина миллий тотувлик ҳодисаси умуминсоний қадриятга айланади.

Ўзбекистонда миллий ва миллатлараро муносабатларни муайян тизим сифатида тартибга тушириш, бу жараёнларни демократик тамойиллар воситасида бошқариш худди ана шу асосларда амалга оширилди. Натижада мустақилликнинг дастлабки йилларида рўй бериши муқаррар бўлган мураккаб сиёсий бўҳронлар, иқтисодий тангликлар, маънавий-рухий парокандаликларнинг олди олинди, вужудга келиши мумкин бўлган фожиаларга жуда катта сиёсий қатъият билан барҳам берилди. Миллатлараро муносабатлар одамларнинг турмуш тарзи, дунёкараши, онги, фикрлаш тарзи билан боғлиқ бўлган мураккаб воқелиқдир. Ўтиш даврида ижтимоий-сиёсий ҳодисалар моҳиятини тўғри ва теран англаш, ундаги ўзгаришлар жараёнини ўз вақтида баҳолаш, мантиқий ёндашувларни амалга ошириб бориш муҳим аҳамиятга эга. Агар жамият аъзолари умумий мақсад йўлидаги ғояларни бевосита ўз тақдири билан боғлиқ ҳолда англасалар, ҳар бир фуқаро ўз тақдирини жамият тақдири, ўзи яшаётган мамлакат тақдири билан боғлиқ ҳолда тушунса, мамлакат аҳолиси ўртасида яхлит ижтимоий бирлик вужудга келади. Ана шундай маънавий-рухий яқдиллик ҳолати эса жамиятда умумий ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Миллатлараро тотувлик бу шунчаки баландпарвоз, яқин ўтмишимиздаги жарангдор, ҳаётдан узилган сохта дўстлик ва зўрма-зўраки қардошлиқ туйғуси эмас. Аксинча, у конкрет ҳаёт муаммолари, тириклик эҳтиёжи, ҳар бир фуқаро кундалиқ турмуш талаблари билан боғлиқ бўлган ва ана шу талаблар, эҳтиёжлар қай даражада қондирилаётгани билан узвий боғланган, серқирра ҳаётнинг барча жабҳаларини ўзига мужассам этган ижтимоий-маънавий ҳодисадир.

Миллатлараро тотувлик — сиёсий ҳодиса сифатида. Ўтиш даврининг мураккаб ҳолатларида ўзгараётган воқеликнинг барча зиддиятлари, қийинчиликларига сабр-бардош, матонат, ички ирода кучини қарши қўя оладиган, онгли ва фаол фуқаролар жамиятини таркиб топтириш, уларнинг ғоявий-мафкуравий бирлигини таъминлашга эришиш фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, ўтиш даврида давлат ижтимоий ўзгаришлар жараёнида бош ислохотчилик вазифасини бажараётган бир пайтда унинг сиёсий иродаси, аҳоли турли табақалари манфаатларини ўзида мужассам этган сиёсий стратегияси ана шу муаммоларни нечоғлиқ оқилона ҳал эта олганлиги билан баҳоланади. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ечими ўтиш даврида нафақат жамият зиммасидаги долзарб муаммо, балки давлат сиёсатининг ҳам муҳим бўғинига айлантирилди.

Миллатлараро тотувлик — иқтисодий ҳодиса сифатида. Моҳияти ва мазмунига кўра мутлақо янги жамиятни барпо этиш асносида иқтисодий тангликлар мавжуд бўлган бир пайтда одамларнинг диний мансубликлари, ақидалари, миллий таркибидан қатъи назар мамлакат фуқароси сифатида уларнинг рўзгор имкониятлари, иқтисодий ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда кундалик турмуш эҳтиёжларини ижтимоий адолат юзасидан тенг равишда кондириб туриш муҳим аҳамиятга эга. Адолатли иқтисодий сиёсат мамлакатда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг моҳиятини, мазмунини, самарасини ва истиқбол миқёсларини белгилайди. Аҳолини табақавий ва эътиқодий, миллий мансубликларидан қатъи назар амалга оширилаётган иқтисодий кўмак сиёсати уларни умумий тақдир ва умумий истиқбол манфаатлари доирасида яқинлаштиради ва бирлаштиради.

Миллатлараро муносабатлар — ижтимоий ҳодиса сифатида. Тирик жоннинг ҳаётга интилиши, яшаш учун кураш омиллари ижтимоий барқарорликдан, ижтимоий таъминотдан ҳақли равишда манфаатдор бўлиш учун курашга доимий равишда даъват этиб туради. Зеро, мамлакатнинг ҳар бир фуқароси ўз давлати ва жамиятининг барча имкониятларидан, моддий ва маънавий неъматларидан фойдаланишга ҳақлидир. Ижтимоий муносабатлар жамият янгиланаётган бир пайтда эскича қарашлар билан энди шаклланаётган янги ёндашувлар ўртасида табиий кечувчи коллизиялар мажмуидан иборат бўлади. Реал борлиқни янгича идрок қилиш орқали унинг моҳиятини англаш, мавжуд зиддиятлар илдизларини тўғри белгилаш ва ижтимоий муроса йўлларига онгли чиқа олиш ўтиш даврини бошдан кечираётган камдан-кам мамлакатларга насиб қилгани тарихдан маълум. Миллатлараро тотувлик тамойиллари ижтимоий тенглик ва адолат маҳсули сифатида умуммиллий

менталитет тизимини, дунёқарашлар уйғунлигини юзага келтирувчи улкан ижтимоий моҳиятга эга бўлган ҳодиса ҳамдир.

Миллатлараро муносабатлар — маънавий-ахлокий ҳодиса сифатида. Миллат ўз-ўзини англаш, маънавий тикланиш жараёнларида миллий маҳдуддик ва худбинликка йўл қўймаслиги муҳим аҳамиятга эгадир. Миллий уйғониш жараёнини бошдан кечираётган ҳар бир халқ ўзининг миллий кадриятларини умуминсоний кадриятлар билан боғлиқ ҳолда ҳис қилиши лозим. Миллатнинг миллат сифатида англаши даставвал инсоннинг инсон сифатида ўз-ўзини англашидан бошланади. Акс ҳолда миллий маҳдуддик, миллий калондимоғлик, миллий мансублиги орқали ўзига бино қўйиш иллатлари авж олади. Миллий кадриятлар инсоннинг инсон сифатида ўзини англаши, ўз-ўзини ҳимоя қила олиши, эришган зафар йўли ва мағлубиятлари, ситамли дамларининг ёдномаларидир. Ҳар бир халқ умуминсоний дунёга ўзининг ана шу тарихий дастури билан кириб келади. Инсониятнинг умумий тарихи ҳам миллий кадриятлар силсиласи, якуний мажмуидан иборатдир. Инсон ўзини башариятнинг узвий бир бўлаги деб ҳис этиши орқали миллий биқиклик, тор манфаатпарастлик, худбинлик ботқоғидан халос этади. Шундагина у олам ва одам ўртасидаги муносабатлар, алоҳидалик ва умумийлик ўртасидаги боғлиқликлар ҳақида ўйлашга кодир бўлади. Ана шу маънавий, интеллектуал-руҳий, ахлокий имкониятлар инсонни ҳар қандай тор доиралардан кенг дунёга олиб чиқади.

Инсонийлик деганда фақат шахснинг жамиятга кўчувчи хиссасинигина тушунмаслик керак. Ҳозирги замон шахси жамият эришган маънавий мулк, бойликлар захираларидан нечоғли самара билан фойдаланишига кўра баҳоланади. Тўлақонли шахс жамиятга берувчи фойдалари ва жамиятдан олувчи манфаатлари нисбатини теран англовчи ҳамда ўз амалиётида бу нисбатда мувозанат бузилмаслигига қатъий риоя этувчи фаол субъектдир. Шу боисдан ҳам мамлакат фуқароси ўз онгли эҳтиёжлари, интилишлари, хоҳиш-истагига қараб жамиятдан ўзининг маънавий мўлжаллари доирасида манфаатлар олиши табиий жараёндир. Бу жараён қуйидаги йўналишларда ўз ифодасини топади. Сиёсий соҳада бу фуқародан сиёсий фаоллик, ўз хоҳиш-иродасини, мақсад ва интилишларини умумжамят ва умумхалқ манфаатлари билан муштарак ҳолда ҳамда ана шу уйғунлик масъулиятини чуқур англаган тарзда сиёсий йўллар билан амалга оширишни, юксак сиёсий савияни талаб қилади. Бу эса, ўз навбатида, янгиланишлар моҳиятини чуқур англашни тақозо этади. Шахснинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги хиссаси унинг жамият ҳаётида фаоллиги билан белгиланади.

Ахлоқий соҳада бу фуқароларнинг маънавий-ахлоқий мезонлари, хатти-ҳаракатлари, ҳаётга муносабатларида кўзга ташланади. Фуқароларнинг маънавий-ахлоқий етуклик даражаси миллатлараро муносабатлар орқали, турли миллат вакилларининг умумий мақсад йўлидаги бирлашуви билан боғлиқдир. Президент Ислон Каримовнинг «Ватан ягонадир, Ватан биттадир», «Шу азиз Ватан барчамизники», «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир», «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», «Савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак» деган пурҳикмат даъватлари ана шу мақсадни рўёбга чиқаришга қаратилган. Ушбу ғоя замида миллати ва элатидан қатъи назар умумий хонадон — Ўзбекистон тақдирини учун жавобгарлик туйғуси ҳар бир фуқаронинг сиёсий масъуллик ва маънавий дахлдорлик хисси билан бевосита боғлиқ.

Диний соҳада Президент Ислон Каримов «Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда» деб турли диний эътиқодлар ва маслақлардаги фуқароларнинг Аллоҳ ягоналиги орқали Ватан ягоналиги, макон ягоналиги, илоҳий ва дунёвий қарашларнинг муштарақлиги хусусидаги илмий қарашни илгари суради. Зеро, инсон ва маънавият, одам ва олам, макон ва замон ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш замирида бутун жамиятни барқарорлаштириш имкониятлари мужассамдир. Шу тариқа Аллоҳнинг ягоналигига имон келтириш орқали унинг бандаларидаги турли эътиқодлар, хилма-хил қарашлар ва муносабатларни барқарорлаштириш ва уйғунлаштириш концепциясини асослашга йўл очилади. Бунда жамиятни маънавий-руҳий жиҳатдан барқарорлаштириш масаласи инсон етуклиги ва комиллиги билан боғлиқ ҳолда тушунилади. Диний-маърифий савия жамият тараққиётининг муҳим омили даражасига кўтарилади.

Ҳозирги кунга келиб республикада 1800 дан ортиқ диний ташкилот мавжуд. Мамлакатимизда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»³⁰ Қонуннинг янги таҳририни ҳаётга татбиқ этиш натижасида:

- диний ташкилотларнинг ноқонуний равишда фаолият юритишларига чек қўйилди;
- диний ташкилотлар фуқароларнинг реал эҳтиёжларига бевосита хизмат қила бошлади;
- диний ташкилотларга хорижий фуқароларнинг раҳбарлик қилишларига барҳам берилди;
- мамлакатда аҳолининг маънавий ҳаёти учун ёт ва зарарли бўлган диний секталарнинг ёйилиб кетиши олди олинди;

³⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1998 йил, 5-сонлар.

- диний таълим тизими қонуний асосда қайта кўриб чиқилди;
- мамлакатда диний адабиётларни чоп этиш ва тарқатиш ишлари тартибга солиниб, бу фаолият мамлакатимиздаги диний муассасалар томонидан амалга оширилиши белгилаб берилди;
- диний фундаментализм ва экстремизмга қарши кураш олиб бориш учун ҳуқуқий пойдевор яратилди³¹.

Эстетик соҳа маданиятлар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Бугун мамлакатимизда барқарор ривожланаётган маданиятлар ҳамкорлиги, турли миллатлар ўртасидаги маданий муросадан ижтимоий мурасага, жамиятда мувозанат концепциясининг амалиётига айланмоқда. Ҳинд, араб, турк, рус ва европа кинофильмларининг, турли мамлакатлар санъати, хусусан, қўшиқчилигининг илғор намуналари Ўзбекистонга кириб келаётганлиги миллий маданиятимизга соя ташламаётганлигидан, аксинча, миллий маданиятнинг жаҳон маданияти билан уйғунлашиб бораётганлигидан далолат беради.

Турмуш тарзидаги бағрикенглик бу турли миллат вакиллари миллий анъаналари, урф-одатларининг ўзаро таъсири, уларнинг ўзаро яқинлашуви натижасида ижтимоий мувозанатни барқарорлаштириш демакдир. Бугун мамлакатда фаолият кўрсатаётган 180 га яқин миллий-маданий марказларнинг фаолияти худди ана шу мақсадга йўналтирилган.

2.3 Толерантлик ва ижтимоий ҳамкорлик

Ўзбек халқининг бағрикенглиги миллат менталитетига хос фазилатдир. Халқимизнинг ҳаётга катта иштиёқ билан ёндашуви, табиат ва жамиятга хос барча қадриятларга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлиши, турли эл ва элатлар вакиллари, маслаги ва характери, ғоявий қарашлари ранг-баранг бўлган фуқаролар билан мулоқотларга кириша олиши ҳамда бу муносабатларни мустаҳкамлай билиши миллий фазилатга айланган. Президент Ислам Каримов томонидан назарий асосланган толерантлик концепцияси халқимизнинг асл табиати, феъл-атвори, миллий менталитети моҳиятидан келиб чиқади. Ўтиш даврида эса халқимизнинг миллий руҳи, психологиясини айнан ифодаловчи бу концепция мураккаб вазиятларда жамиятда барқарорликни сақлашга маънавий асос бўлиб хизмат қилди.

Кўп минг йиллик тажрибамиздан маълумки, миллий толерантлик халқимизнинг метиндек мустаҳкам сабр-бардоши, бағрикенглиги оғир вазиятларни енгиб чиқишда айниқса асқатиб келди. Шу боисдан ҳам миллатлараро

³¹ Ш.Миноваров. “Дин ва давлат муносабатлари”. Т.,2001, 75-бет.

муносабатларни барқарорлаштиришдаги энг қийин шароитларда ҳам умумий хонадон — бутун мамлакат тақдири ҳар бир фуқаро тақдири билан боғлиқ ҳолда тушунилди ва масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашилди.

Халқимиз толерантлиги Ўзбекистонда миллий ҳамжиҳатлик руҳини таркиб топтирди. Турли миллат вакиллари Ўзбекистонни ўз ватани деб ҳис эта бошлаб, миллий маданияти, санъати, диний муносабатлари ва эътиқодини намойиш этишда кенг имкониятларга эга бўлдилар. Ўзбекистонда иш юритаётган 80 дан ортиқ миллий-маданий марказлар ва уларнинг фаолиятлари ана шундан далолат беради. Мамлакатимизда турли миллий маданиятларнинг ривожланиши нафақат турли халқларни этник ўзига хослигини сақлаб, уни такомиллаштириш имконини беради, балки уларнинг ватан ягоналиги, жамиятнинг ички бир бутунлигини қалбдан ҳис этишларига маънавий шарт-шароитлар барпо этади.

Президент Ислом Каримов мамлакат фуқаролари бирлигини таъминлаш ва турли миллатлар ўртасидаги муносабатларни барқарорлаштиришнинг сиёсий, ижтимоий ҳамда маънавий жиҳатлари хусусида гапирар экан: «Ўзбек халқи руҳининг тикланганлиги, миллат маънавий-ахлоқий идеалларининг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик чамбарчас боғлиқ бўлган ҳодисадир. Ўзбекистонда яшаётган халқлар, ўзига хослигини йўқотмаган ҳолда, умуминсоний руҳиятга, хулқ-атвор фалсафасига эга бўлмоқдалар. Бу эса мустақиллик йиллари мобайнида миллатлараро тотувлик манбаи бўлиб келган ягона маънавий-руҳий негизни вужудга келтирди»³², — деган эди.

Демак, юрт тинчлиги, ватан равнақи, халқ манфаати миллати, элати ва диний мансублигидан қатъи назар барча учун бирдай тегишлидир. Ўзбекистонда яшайдиган ҳар бир фуқарода ана шу Ватан тақдирига дахлдорлик ҳиссининг кучайганлиги, юрт тақдири билан ўзининг тақдирини уйғун англаши, мамлакат ва халқ камолоти, истиқболи учун юксак масъулият ҳиссини туйиши муҳим фазилатга айланди. Айтиш мумкинки, ана шу туйғу Ўзбекистон фуқароларини бир-бирига яқинлаштирди, маънавий яқдиллигини таъминлади.

Демократик тамойиллар чуқурлашиб бораётган, эркин шахс ва эркин фуқаро шаклланаётган бир пайтда юқоридаги фазилатлар алоҳида аҳамият касб эта боради. Ватан туйғуси, эл-юрт ташвишини қалбига кўчирган фуқароларгина жамиятда эркинлик ва озодлик тушунчаларини чуқур англайди, унинг асл моҳияти, том маъно-мазмунини билиб, демократия имкониятларини суистеъмол қилмайди.

³² И.Каримов. Хавсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 1998, 129-бет.

Бугун жамиятимизда миллий ғурур ва миллий ифтихорнинг юксак маданият ва юксак ахлоқ категориялари билан синтезлашган шакли вужудга келди. Худбинлик, ёввойилашган миллатчилик, сохта мағрурлик, калондимоғлик, бошқаларни камситиш эвазига ўзини устун қўйиш кабилидаги ғайриинсоний қусурлар барҳам топди.

Халқларнинг ўзлигини англаш жараёни, қадимий анъ-аналар, урф-одат ва маросимларни ўзлаштириш орқали миллий хусусиятларнинг такомиллаштирилиши ўша миллатга мансуб бўлган шахснинг миллий-маданий даражасининг ривожланишига олиб келади. Айти пайтда аҳолининг миллий-маданий даражаси ошгани сари глобал муҳит, яхлит оламга дахлдорлик ҳисси кучая боради. Яхлит оламдан ажралиб қолиш уни таназзулга олиб келиши муқаррар эканлигини англайди. Ана шу ички маданий янгиланиш, баркамоллашиш жараёни, яъни оламни англаш шахсни глобаллашув жараёнига олиб киради. Ўзлигини англаган шахс тор тушунчалар қобиғидан чиқиб, ўз миллий қадриятларини дунёвий кўламлар, умуминсоний қадриятлар даражасига кўтара билади.

Миллий маданиятлар тараққиёти бутун мамлакат яхлит маданиятининг тараққиётига бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Ҳар бир этнос ўзининг этник хусусиятларини намоён қилиш орқали бутун сайёрамиз тараққиётига боғлиқ бўлган, умуминсоний қадриятларга айланган маданиятни бойитишга муваффақ бўлади. Ҳар қандай миллий маданият ўз даврининг тарихий тараққиёти билан боғлиқ бўлган жаҳон маданиятини англамасдан, уни қабул қилмасдан, унга эргашмасдан тараққий топмайди. Ҳар қандай миллатнинг бошқа бир миллат маданиятини ўрганишга қодирлик даражаси фуқаронинг ички маданиятидан, алоҳида шахсларнинг маданий-маърифий даражасидан иборат бўлган яхлит миллат менталитетидан келиб чиқади. Бу яқин қўшни маданиятларнинг ҳаётийлигини, яшовчанлигини, айти пайтда таъсирчанлигини кўрсатади. Шу билан бирга ана шу миллат маданияти умумжаҳон маданиятининг бир бўлаги сифатида ўз қиёфасини кўрсатишга қодир бўлади. Ана шундай ҳолатнинг ўзи бир миллатнинг бошқа миллат қадриятларини англашга, асрашга, ўзаро муносабатларини барқарорлаштиришга хизмат қилади. Миллатчилик, ирқчилик, шовинизм тоталитаризм моҳиятини белгилаб берадиган маънавий-ижтимоий иллатлар бўлиб, миллий маданият тараққиётига зомин бўладиган ғайриинсоний ҳодисалардир. Этнокрatik кайфият миллатни таназзулга олиб келади, миллий худбинлик кайфиятларининг чуқурлашишига, бошқа миллатларнинг камситилишига, улар имкониятларининг чекланишига сабаб бўлади.

Миллатчилик, шовинизм, тоталитар режим натижасида вужудга келган миллий маданиятларни қамалга олиш тизими барбод бўлди. XX аср сўнгида вужудга келган жуда катта қадрият, умуммиллий ва умуминсоний неъмат ана шу билан белгиланади. XX аср фан-техника тараққиёти, коинотни забт этиш, ҳарбий-техника ва қирғин қуроллари ишлаб чиқаришнинг ҳайротомиз ривожини орқали инсон тафаккури ва ақл-идроқи, даҳолик қудрати билан бирга миллий тараққиётни барбод этиш, миллатларни қамалда сақлаш, улар устидан ҳукмронлик қилиш иллатларини ҳам кўрсатди. Айни пайтда бу нуқсонлар соғлом инсоний тафаккурдан ва соғлом ғоялардан узоқдалиги сабабли ўзини ўзи барбод этди. Натижада XX асрнинг сўнги ўн йиллигида миллий раванг, миллий ўзлиқни англаш, миллий тараққиёт даврининг янги босқичи вужудга келди. Бу миллий, умуминсоний ва дунёвий маданиятнинг ривожланишига ҳамда XXI аср цивилизациясига замин яратди.

Халқаро ижтимоий муносабатлар доираларида тобора фаолроқ иштирок этаётган Ўзбекистон давлатлараро ижтимоий ҳамкорлик муносабатларида ўзига хос ва ўзига мос йўлдан бормоқда. Мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов ижтимоий ҳамкорлик жараёнларининг давлатимиз равангига учун нечоғли зарурлигини таъкидлаган ҳолда, қуйидаги муҳим масалаларга алоҳида эътибор қаратди: «Ўзбекистон бир вақтнинг ўзида турли даражаларда — дунё микёсида ва минтақа кўламида — интеграция жараёнларида қатнашсада, аммо бир муҳим қоидага: бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка амал қилади. Биз бир субъект билан шерикчиликнинг мустаҳкамланиши бошқалар билан шерикчилик муносабатларининг заифлашувига олиб келишига қаршимиз. Шу сабабли Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашуви серқирра жараёндир»³³.

Ижтимоий ҳамкорлик жараёнлари нафақат давлатлараро даражада, балки минтақалараро ҳамда жамоалараро кўламларда ҳам фаол амал қилиб келади. Ҳозирги замон ижтимоий жараёнлари таҳлиliga тизимий ёндашсак, унда давлатлараро мулоқотлардан кўра ташкилотлараро муносабатлар кўламли таркибининг изчил тараққий этаётганлигига амин бўламиз. Муайян мамлакатлар ҳудудларида илдиз отиб, бугун юксак суръатлардаги ривожланиш босқичига ўтган қатор халқаро ташкилотлар, йирик банклар, концернлар, корпорациялар ўз иқтисодий, молиявий ҳамда маънавий-интеллектуал салоҳиятлари даражаларига кўра, баъзи мамлакатларнинг умумий ижтимоий-иқтисодий имкониятларидан ҳам

³³ И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 299-бет.

бир неча баробар устун мавкеларга эга бўлиб бормоқдалар. Ҳозирги замон жамияти учун хос хусусиятлардан бири ҳам ижтимоий ҳамкорликлар негизига қурилган йирик халқаро ташкилотлар мақеининг ортиб бориши, давлатлар эса олиб борилаётган ташқи ва ички сиёсатнинг, нодавлат ташкилотлар, фирмалар юритаётган фаолият йўналишлари билан мувофиқлаштирилиб бориши тенденцияларидан иборатдир. Шу боисдан ҳам ижтимоий ҳамкорлик ҳодисаси нафақат муайян иқтисодий-ижтимоий алоқалар, мулоқотлар манбаи, балки ҳар қандай ижтимоий тизимлар, тузилмалар юзага келишининг дебчаси, негизи ҳамдир.

Ижтимоий ҳамкорлик ҳодисасига муайян тизим сифатида ёндашув, унинг энг муҳим жиҳатлари, характерли қирраларини, тизим ясовчи белгиларини аниқлашни тақозо қилади. Мазкур ҳодисани тавсифловчи хусусиятлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин: ижтимоий ҳамкорлик жараёнида иштирок этаётган жамоаларда оқилона меъёр, адолат мезонлари амал қилади; ижтимоий тенгсизликнинг ҳар қандай кўринишлари барҳам топади; жамоа аъзолари иш билан таъминланади ва фаровонлик имкониятларига кенг йўл очиб берилади; жамоа ва жамиятда тинчлик, муроса вазияти барқарорлашади, кишиларнинг ҳаёт кечиришлари ва фаолиятлари учун қулай ижтимоий-сиёсий муҳит юзага келади; жамоа аъзоларининг маънавий-интеллектуал, маданий савияларининг доимий такомиллашиб боришига эҳтиёжлар ортиб боради; жамоа ва жамиятда ташкилотлараро ҳамда давлатлараро мулоқотлар доираси кенгайиб, бевосита ташкилот ҳамда фуқаролараро муносабатлар тизими таркиб топади; жамоа ва жамият аъзолари тор миллатчилик ёки маҳаллийчилик манфаатлари доирасида фикрлаш даражасидан юксалиб, жамоалараро ҳамда жамиятлараро фикрлаш малакасига эга бўладилар. Ижтимоий ҳамкорлик жараёнларининг муайян мамлакат доирасида амал қилишига: а) давлат тузилмалари; б) сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари; в) оммавий ахборот воситалари; г) диний оқимлар ва уларнинг ташкилотлари; д) ҳуқуқ тартибот идоралари, армия; е) норасмий ташкилотлар; ж) касаба уюшмалари ва бошқалар фаол таъсир ўтказиб келади.

Ҳозирги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, миллатлараро муносабатларнинг эволюцияси, тадрижий ривожланиш босқичлари Ўзбекистонда яхлит миллий-маънавий муҳит шаклланаётганлигидан, миллати ва элатидан қатъи назар ҳар бир фуқаро ана шу муҳитдан манфаатдор бўлаётганидан далолат бермоқда. Манфаатдорлик туйғуси эса ўзаро ҳурмат, юксак маданият, етуқлик ва комилликка интилиш орқали мазмунан бойиб бормоқда

ХУЛОСА.

Инсоният тарихи, унинг тараққиёти ва ривожланиш тенденциялари бевосита инсон феъл-атвори, ахлоқи, умуман олганда онги ва тафаккури орқали юзага келган муносабатлар тизимидир. Бу яхлит ва узундан-узоқ, салмоқли, тизимли жараён моҳияти инсоннинг ўзи каби мураккаб, унинг ўзи сингари зиддиятли ва қарама-қаршиликларга тўла. Шунинг учун ҳам, биринчидан, ушбу тизимни тўлақонли, бутун зафарларию мағлубиятлари, қувончларию ситамлари билан яхлит ҳолда «бир нафас» билан ўрганиш, тадқиқ этиш, тугал хулосаларга келиш мумкин эмас. Иккинчидан, бугун биз айна ана шу серкирра, гоҳ жозибадор, гоҳ изтиробли тарихий жараёнлар моҳиятини ўрганар эканмиз, унга ўз эҳтиёжимиз, ақлий салоҳиятимиз, идрок этиш қобилиятимиз даражасидан келиб чиқиб ёндашамиз, холос.

Колаверса, ўтмишга бугунги кун одамларининг маънавий-ахлоқий, илмий-маърифий эҳтиёжлари жиҳатидан қараладики, натижада тарих ҳақидаги хулосалар айна шу давр ижтимоий тафаккурининг маҳсули сифатида дунёга келади. Бу ҳар бир давр тарихшунослигининг ўзига хос хусусияти. Демак, табиий равишда ўтмишда ажодларимиз инсоният тарихини ўрганишга қанчалик катта қизиқишлар билан ёндашган бўлса, келгуси авлод ҳам бундан кучлироқ эҳтиёж билан қарашадики, бу ҳолат инсоннинг ўзига ўзи қизиқишининг ортиб бораётганидан далолат беради.

Авалло, инсонни-инсон сифатида намоён қиладиган хислат, бу – юксак маънавият, маънавий комилликдир. Инсон қалби қанчалик эзгу ишларга мойил, уни иш фаолияти ён-атрофдагиларга ёрдам беришдан иборат бўлса, жамият тараққиётида бевосита виждонан ахлоқ-одоб жиҳатидан иштирок эта олса, инсоннинг маънавий қиёфаси намоён бўлади.

Ўрта Осиё халқлари тарихига назар солсак, ажодларимиз юксак маънавият ва илм-фан соҳиби бўлганликларини кўришимиз мумкин. Маънавият асрлар давомида жамият тараққиётига мос равишда шаклланиб келган. Ер юзида илк жамоалардан то ҳозирги давргача жамият аъзолари эркин, адолатли фуқаролик жамияти қуришга интилиб келганлар. Шу билан бирга эркин, адолатли фозил жамият қуришда маънавиятга асосланганлиги бундан бир неча минглаб йиллар олдин кашф этилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин маънавият соҳасига алоҳида эътибор берилиши натижасида жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида катта аҳамият касб эта бошлади. Ўзбекистоннинг келгуси тараққиёти маънавиятни эркинлаштиришсиз бўлиши мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан маънавиятни ўрганиш, таҳлил этиш Ўзбекистонда фуқаролик жамияти

барпо этишда муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Бу жараённинг фалсафий жиҳатларини тадқиқ этиш эса илмий-назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кунда Ўзбекистонда маънавий кадриятлар қайта тикланаётган шароитда, бу борада улкан ишлар амалга оширилаётганини эътиборга олган ҳолда тадқиқод натижаларидан келиб чиқиб, диссертацияда бир неча таклиф ва тавсиялар илгари сурилди;

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш ҳамда маънавият соҳасини ўрганиш, тадқиқ этиш борасида бирмунча ижобий ишлар амалга оширилди, бироқ бу кўп қиррали, масалаларни, хусусан маънавиятни эркинлаштириш масалаларини янада чуқурроқ, кенгроқ, ҳар тарафлама ўрганиш, тадқиқ ва таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Мавзуга алоқадор бўлган, халигача таржима қилинмаган ёки нашр этилмаган янги тарихий манбаларни илмий истеъмолга киритиш, мавзуга даҳлдор ҳужжатлар тўпламларини нашр этиш зарур.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришда маънавиятнинг ўзига хос томонларини илмий таҳлил этиш асосида бугунги кунда республикамизда фаолият юритаётган барча маънавий соҳаларни эркинлаштириш, хусусан, ўқув марказлари, тадбиркорлик фаолиятини бошқариш билан шуғулланувчи давлат ва нодавлат ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ҳамда ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятларини ривожлантириш, уларга кенг имкониятлар яратиб бериш лозим.

Республикамиз таълим тизимининг турли босқичларида Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришда маънавиятни ўрни, жамият ва шахс маънавиятини эркинлаштириш, Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш истиқболлари мавзусига бағишланган илмий-амалий анжуманлар, семинар ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Инсон дунёга маънавиятли бўлиб келмайди, унга авлод-аждодларининг нималаридар мерос бўлиб ўтади. Аммо у маънавиятни ота-она, оила, миллат ва жамиятдаги муносабатлар орқали ўзлаштиради. Худди шу маънода ҳам маънавиятини кўтариш ва ривожлантиришни, кенг кўламдаги вазифаларни, хусусан оилавий муносабатларни инсонийлик асосларда шакллантириш, миллатни севиш унинг манфаатлари йўлида фидойилик кўрсатиш туйғуларининг мустаҳкамлигига эришиш, жамиятда барқарорлик ва уни инсон манфаатларига хизмат қилишга қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Ислом Каримовнинг маънавий тикланиш ва ривожланиш концепцияси ва уни амалга ошириш йўлидаги амалий тадбирлар келажагимиз пойдевори бўлган баркамол инсонни тарбиялаш, жамиятимизнинг жаҳондаги салоҳиятини янада оширишга хизмат қилади. Шу билан бирга Президентимиз асарларидаги ушбу концепциялари Ўзбекистоннинг фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим омилларидан бири бўлиб хизмат қилади ва бу концепция келажакнинг маънавий масалаларини яна ҳам чуқурроқ ўрганишимиз учун асос бўлади.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиш эволюциясини ўрганиш, унга доир ҳозирги даврдаги назарий қарашлар ва амалиётни таҳлил этиш жараёнлари шуни кўрсатадики, фақат фуқаролик жамияти шароитидагина инсон ҳуқулари ва эркинликларини таъминлаш ҳамда халқ фаровонлигини мутахкамлаш имкониятлари яратилади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, бозор муносабатларига ўтиш даврида жамият аъзоларининг ўз салоҳияти ва истедодини рўёбга чиқариш учун уларга биринчи гада тенг имконият ва эркинлик муҳитини ҳам қонуний, ҳам амалий шароитлар яратиб бериш зарур.³⁴

Ўзбекистоннинг ҳозирги даврдаги ўтиш шароитини баҳолашда жамиятимизда турли фикрларни кузатиш мумкин. Келажакда барпо этиладиган эркин фуқаролик жамиятини шакллантириш учун бугунги жамиятнинг маънавий ҳаётига эътиборимизни кучайтиришимиз лозим. Шундагина биз орзу қилган юксак маънавиятга эга бўлган фуқаролик жамияти барпо бўлади

Хулоса қилиб айтганда, бу борадаги энг долзарб вазифамиз – юқорида зикр этилган барча жараёнларнинг илмий назарий асосларини, уларнинг янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда лўнда қилиб тушунтириб бериш ва уларни бугунги замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол бунёдкорларига айлантиришдан иборат.

Тадқиқик этилаётган ушбу мавзуни ҳолисона, ҳар тарафлама ўрганиш, тадқиқ этиш хали ниҳоясига етгани йўқ. Бу мавзу хали ҳануз тўлиқ ўрганилган эмас. Шундан келиб чиқиб, ушбу муаммони жамиятимиздаги энг долзарб муаммолардан бири сифатида номзодлик диссертацияси даражасида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

³⁴Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. -68б

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, 6-жилд, «Ўзбекистон», 1998.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Асарлар, 2-жилд.-Т.: «Ўзбекистон» 1996
4. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Асарлар, 7-жилд, -Т.: «Ўзбекистон», 1999
5. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2010 йил 12 ноябрь)-Т.: «Ўзбекистон», 2010
6. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: «Ўзбекистон», 1998
7. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон», 1997
8. Амир Темур ўғитлари., тузувчилар Б.Аҳмедов, А.Аминов. –Т.: Наврўз, 1992
9. Иброхим Каримов. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. –Т.: “Фан” 2007.
10. Диншунослик асослари. Т, “Ўзбекистон”: 1995.
11. Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., “Маънавият” 2008.
12. А. Авторхонов. Кремль салтанати. Т., «Чўлпон», 1993.
13. Р.Убайдуллаев, М.Бекмуродов. “Асрлар қаридан келатган садо”, Ал-Мотуридий таълимоти ва унинг Х-ХІІ асрларда Мовароуннаҳр маданиятида тугган ўрни. Маърузалар тўплами, ЎзФА, Тошкенк, 1999 йил.
14. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1998 йил, 5-6 сонлар.
15. Ш.Миноваров. “Дин ва давлат муносабатлари”. Т.,2001.
16. Кайковус. Қобуснома. Нашрга тайёрловчилар: С.Долимов, У.Долимов. –Т.: «O'qituvchi» НМИУ, 2006
17. Маънавият юлдузлари(Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). -Т.: «Халқ мероси»,2001
18. Муҳитдинова Ф., Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи., Ўқув қўлланма, -Т.: ТДЮИ, 2006
19. Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. -Т.: «Маънавият», 2002

20. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, -Т.: 2000
21. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, -Т.: 2003
22. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003
23. Shasiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. –Т.: «Sharq», 2010